

РЕСПУБЛИКА “ОИЛА” ИЛМИЙ-АМАЛИЙ МАРКАЗИ

БАХРИДДИН УМАРОВ

**ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ЎРТАСИДА ХУЛҚ
ОҒИШИ ВА ЖИНОЯТЧИЛИК ХУЛҚИНИ
ОЛДИНИ ОЛИШ БЎЙИЧА ПСИХОЛОГИК
МАСЛАҲАТЛАР**

Услубий қўлланма

Т О Ш К Е Н Т - 2016

Умаров Б. Вояга етмаганлар ўртасида хулқ оғиши ва жиноятчилик хулқини олдини олиш бўйича психологик маслаҳатлар.

Услубий қўлланма. – Тошкент: РОИАМ, 2016. 40 б.

Масъул муҳаррир:

Хафиза Мамадалиева – иқтисод фанлари номзоди

Тақризчилар:

Ш.Халилова – педагогика фанлари доктори, профессор

Ф.Акрамова – психология фанлари номзоди, доцент

Мазкур услубий қўлланма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитаси томонидан эълон қилинган “Ўзбекистонда оила институтини ривожлантириш ҳамда баркамол авлод тарбиясининг маънавий-ҳуқуқий, тиббий-психологик ва демографик омилларини тадқиқ этиш” номли грант лойиҳасининг “Ўзбекистон оилаларида соғлом психологик муҳитни таркиб топтиришда шахслараро муносабатларнинг илмий-назарий ва методологик муаммолари” мавзусидаги и л м и й – тадқиқот иши доирасида тайёрланди.

Услубий қўлланмада вояга етмаганлар ўртасида хулқ оғиши ва жиноятчилик хулқини олдини олиш бўйича психологик маслаҳатлар, зарур тавсиялар баён этилган.

Ушбу услубий қўлланма педагоглар, ота-оналар, ўзини ўзи бошқариш органлари, амалиётчи психологлар ва шу соҳа билан қизиқувчи барча мутахассилар учун мўлжалланган.

Услубий қўлланма Республика “Оила” илмий – амалий маркази Илмий-услубий Кенгашининг 2016 йил 10 октябрдаги 4-сонли баёнига асосан нашрга тавсия этилган.

ОИЛА – ТАРБИЯ ҶОҒИ

Мустақиллигимиз солномасига бир назар ташласак мамлакатимизда тарихан қисқа 25 йил давомида ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий ва маданий соҳада мазмунан бой ишлар қилинганлигига гувоҳ бўламиз. Буларнинг негизида инсон, малакатимиз фуқаролари ва ёшларни ҳар томонлама муҳофаза қилиш ётади.

Оила шундай муқаддас маконки, болада шаклланадиган барча ҳиссий, руҳий туйғулар: меҳрибонлик, оқибатлилик, ўзига ва атроф табиатга нисбатан маъсулиятлилик куртаклари унда намоён бўлади. Қолаверса, маънавий етук оила – маънавий юксак жамият таянчидир.

Қуйида биз оилада фарзандларни тарбиялаш, тарбиядаги йўл қўйилаётган хатоликлар, ёшлар тарбиясининг бузилиши ва унинг олдини олиш борасидаги муаммоларни ўрганиб, таҳлил қилиб, бугунги кун амалиётига жавоб берадиган ўзимизнинг илмий ва ҳаётий хулосаларимизни ўртага ташламоқчимиз.

Янги ижтимоий-тарихий шароит оила, оилавий муносабатлар ва оилавий тарбия ҳам жиддий ўзгаришларни келтириб чиқармоқда. Болаларни мустақиллик руҳида, янгича фикрловчи шахс сифатида тарбиялаш оиладан бошланишини эътиборга олиб, оилавий тарбия мазмунини қайтадан кўриб чиқиш ва уни янада бойитиш зарур. Шунингдек, унинг асосий йўналишларини, мақсад ва вазифаларни ҳамда уларни қандай воситалар билан амалга ошириш йўллари аниқлаш муҳим ижтимоий-педагогик ва психологик заруриятдир.

Оилада болаларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш устида тўхталганда, миллий ахлоқ ва тарбиянинг ўзига хос хусусиятини очиб бермоқ зарур.

Миллий ахлоқ ва тарбияда ота-боболаримизнинг тарихий тажрибалари, даврлар синовидан ўтган ҳаёт сабоқлари ва ўғит кўрсатмалари, бир сўз билан айтганда, маънавий мероси жамулжамдир. Ана шу туфайли миллий-ахлоқий қадриятларимиз асрлар оша авлодлардан-авлодларга ўтиб келмоқда.

Ҳар қандай ахлоқий фазилят у ёки бу йўсинда инсонни хатти-ҳаракатини тартибга солинишининг ифодаси бўлиб, инсонга бўлган ҳурмат эътибор, меҳр-муҳаббатни билдиради. Зотан, ҳар қандай шахс одамзотнинг бир зарраси экан, унда бутун одамзотнинг моҳияти мужассам, шунинг учун ҳам бутун инсониятга мансубдир. Шунга кўра, ҳар бир ота-она ўз фарзанди тарбиясида, уни баркамол инсон бўлишида умуминсоний маъно

ва мазмунни кўрмоғи лозим. Боланинг ахлоқий фазилатлари умуминсоний характер касб этиб умумбашарий кадриятга айланишини англаб етган ота-она фарзандлари тарбиясидаги маъсулиятни чуқур ҳис қилмоқлари мақсадга мувофиқдир.

Оилада шахсни маънавий-ахлоқий шакллантириш боланинг туғилиши билан бошланади ва у оилавий муносабатлар характери, ота-оналарнинг намунаси, улардаги умумтаълим даражаси, умуммаданий савияси, ҳамда умумпедагогик маданияти ва оилавий ҳаётини қандай ташкил этишдан иборат. Бу омиллар оилада болани маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг мазмунини ташкил этади ва улар бир қатор педагогик-психологик хусусиятларни ўз ичига олади. Буларни ҳисобга олиш эса болани маънавий-ахлоқий тарбиялашда миллий ахлоқий кадриятлардан фойдаланишнинг моҳияти ўзига хослиги ва аҳамиятини билишга ёрдам беради.

“ХУЛҚ ОҒИШИ” ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ АСОСИЙ КЎРИНИШЛАРИ

Маълумки, махсус адабиётларда “оғишган хулқ” атамаси кўпинча девиант ахлоқ (девиатио – лотин тилида оғишган) синоними билан алмаштирилади. Келгусида биз ўзаро бир-бирининг ўрнини тўлдирувчи сифатида ҳар иккала атамани яъни, “оғишган”, “девиант” сўзларини қўллаймиз. Бунда биринчи атама илмий, аниқ ва ўрганилган бўлгани сабабли кўпроқ афзал кўрилади.

Маълумки, тушунчани таърифлаш кўринишнинг муҳим белгиларини ажратишни кўзда тутаяди. Шу маънода шахснинг оғишган хулқининг шундай махсус хусусиятларини ажратиш мақсадга мувофиқки, у бизга бу хулқни бошқа феноменлардан фарқлашда, шунингдек, аниқ бир одамда унинг мавжудлиги ҳамда динамикасини аниқлаш заруратига ёрдам берсин.

1. *Шахснинг оғишган хулқи – бу умумқабул қилинган ёки расман ўрнатилган ижтимоий меъёрларга мос тушмайдиган ахлоқ.* Бошқача айтганда, бундай хулқ мавжуд қонунлар, қоидалар, анъаналар ва ижтимоий буйруқларга мос тушмайди. Девиант хулқ меъёрдан оғишган ахлоқ ёки хулқ сифатида аниқлаганда шуни эсда тутиш керакки, ижтимоий меъёрлар ўзгаради..

Шубҳасиз, девиант хулқ – бу ҳар қандай меъёр эмас, балки ушбу жамият учун шу даврда бирмунча муҳим бўлган ижтимоий меъёрларнинг

бузилишидир.

2. Шахс ва девиант хулқ ҳамда унинг намоён бўлиши бошқа одамлар томонидан салбий баҳоланади. Салбий баҳо жамоатчилик муҳокамаси ёки ижтимоий санкция (меъёрлар), шу жумладан, жиноий жазо шаклига эга бўлиши мумкин. Даставвал, санкциялар исталмаган хулқнинг олдини олиш вазифасини бажаради. Инсоннинг янги ҳаёт бошлашга интилиши кўпинча, атрофдаги одамларнинг ишонмаслиги ва уларни рад этиши натижасида барбод бўлади. Девиант (гиёҳванд, жиноятчи, ўз-ўзини ўлдирувчи ва қ.қ.) тамғаси секин-аста девиант барқарорликни (ўз-ўзини ҳис қилиш) шакллантиради. Шундай қилиб, аҳмоқона шуҳрат хавfli яккаланишни кучайтиради, ижобий ўзгаришларга тўсқинлик қилади ва девиант хулқнинг такрорланишини келтириб чиқаради.

3. Оғишган хулқнинг хусусиятлари шахснинг ўзи ёки атрофдагиларга аҳамиятли тарзда ҳаёт сифатини пасайтирган ҳолда реал зарар келтириши ҳисобланади. Бу мавжуд тартибнинг нотурғунлиги, маънавий ва моддий зарар келтириш, жисмоний зўрлик ва дард-алам етказиш, соғлигининг ёмонлашиши бўлиши мумкин. Девиант хулқ ўзининг энг кейинги кўринишларида ҳаёт учун бевосита хавф туғдиради. Масалан, суицидал хулқ, зўравонлик жиноятлари, “оғир” гиёҳванд моддалар истеъмол қилиш хулқлари. Зарарнинг психологик кўриниши ўша одамнинг ўзи ёки унинг атрофидагиларнинг азият чекишидир.

Шундай қилиб, оғишган хулқ ўз моҳияти бўйича деструктивдир.

4. Хулқ оғишини такрорланувчи (кўп мартаба ёки узоқ муддатли), деб характерлаш мумкин. Агар етти ёшли бола ота-онасидан сўрамай ширинликлар учун унча катта бўлмаган маблағни олган бўлса, келгусида ижтимоий тартибни бузмаса, ушбу хулқни оғишган сифатида таърифлаш одобдан бўлмайди.

Аксинча, ўсмир томонидан доимий тарзда англанган ҳолда пул ўғирлиги содир этилса – бу оғишган хулқ шаклларида бири ҳисобланади.

5. Хулқни оғишган, деб тасниф қилиш учун у аввало, шахснинг умумий йўналганлиги билан мувофиқлашиши зарур. Бунда хулқ ностандарт вазиятлар оқибати (масалан, жароҳатдан кейинги синдром доирасидар ахлоқ), инқирозли вазият оқибати (масалан, яқин одамнинг ўлими туфайли биринчи ой давомидаги қайғу реакцияси) ёки ўз-ўзини муҳофазалаш оқибати (масалан, ҳаёт учун реал хавфнинг мавжудлигида)

бўлмаслиги лозим.

6. Оғишган хулқнинг хусусиятларидан яна бири у тиббий меъёрлар чегарасида кўриб чиқилади. У гарчи патологик ҳолат билан уйғунлашса-да, психик касалликлар ёки патологик ҳолат билан тенглаштирилмаслиги даркор. Психик парокандалик ҳолатида психик касал одам патологик хулқни намоён қилиши табиийдир. Патологик хулқ тиббий меъёрлардан оғишади ва даражаси тиббий аралашувни талаб қилади ҳамда психиатрияда, масалан, психик касалларнинг девиант хулқи сифатида ўрганилади. Патологик хулқ – касаллик ҳолати таъсири остида шахснинг ўз ҳаракатларини англаш ва назорат қилиш қобилиятининг аҳамиятли тарзда пасайишини назарда тутати.

Айни дамда муайян шароитларда оғишган хулқ патологик кўринишга ўтиши мумкин. Масалан, муҳтож бўлиб қолган хулқ тизимли касалликка ўсиб ўтиши мумкин – пиёнисталик, гиёҳвандлик. Шундай қилиб, оғишган хулқли шахс “соғлиқ – касаллик олди – касаллик” психопатологик руҳида исталган жойни эгаллаши мумкин.

7. Оғишган хулқнинг хусусиятларидан яна бири у ижтимоий мослашишни издан чиқишининг турлича кўринишлари билан бирга боради. Ушбу хулқ касаллик ёки ўлимга олиб келиши шарт эмас, бироқ у табиий суратда ижтимоий мослашишнинг издан чиқиши ҳолатини келтириб чиқаради. Мослашишнинг издан чиқиши ҳолати, ўз навбатида, шахснинг оғишган хулқини мустақил сабаби бўлиши мумкин.

8. Оғишган хулқнинг охирги белгиси сифатида унинг ифодаланган индивидуал ва ёш-жинсий ўзига хослигини таъкидлаш мумкин. Оғишган хулқ даставвал, шахснинг жамиятда ташқи мавжудлигини акс эттиради. У “ички” жиҳатдан ўта турли-туман бўлиши мумкин. Девиант ахлоқнинг бир хил турлари ҳар хил одамларда турли ёшда турлича кузатилади.

Одамларнинг индивидуал фарқланиши хулқ сабаблари, кўриниш, динамика шакллари, ифодаланганлик белгиси ва даражасига даҳлдордир. Масалан, девиация шакли ва унинг ифодаланганлик даражаси шахснинг оғишган хулқини бирмунча яққол тавсифлаш ҳисобланади. Улар тўла беозор кўринишдан шахснинг ҳаётий фаолиятини кучли бузилишигача ўзгартириши мумкин.

Бошқа муҳим индивидуал хусусият одамнинг оғишган хулқни қандай ўзи учун бегона, исталмаган хулқ сифатида, вақтинчалик қониктирувчи ёки оддий ва мафтункор хулқ сифатида қарашига тааллуқлидир. Шунинг

учун шахснинг оғишган хулққа муносабати (шахсий нуктаи назари) кўп ҳолларда унинг тақдирини белгилайди.

Санаб ўтилган шакллар муаммонинг характери билан уйғунлашганда мураккабликлар ва ташқи белгиларнинг ноаниқлиги билан характерланади. Масалан, “характер акцентуацияси” – бу унинг меъёрида бошқаларга нисбатан яхши ва ҳатто кўтаринки мустақкамликда психоген таъсирларнинг муайян турига муносабатда танланган заифлик маълум бўладиган алоҳида чизиқлари ўта кучайтирилган кўриниш.

Ҳар бир одамнинг ахлоқи ҳар куни баҳоланади ва турли-туман ижтимоий меъёрлар ёрдамида бошқарилади. (Ижтимоий меъёрлар, унинг турлари ва ҳаракат механизмлари тушунчалари кейинги бўлимда ёритилади.) Ижтимоий-меъерий мезонларга мувофиқ ахлоқнинг айни дамда жамият талабларига мос тушиши меъерий, деб англанади ва маъқулланади. Оғишган хулқ эса аксинча, асосий жамоавий кўрсатмалар ва кадриятларга зиддир.

Ижтимоий мослашув сустлигининг ижтимоий ва индивидуал кўринишларини ажратиш мумкин. Мослашув сустлигининг ижтимоий кўринишлари қуйидагилар ҳисобланади:

- паст ўзлаштириш, ўз меҳнати билан маблағ ишлаб топишга лаёқатсизлик;

- ҳаётий муҳим соҳаларда сурункали ёки яққол ифодаланган омадсизлик (оилада, ишда, шахслараро муносабатларда, соғликда);

- қонун билан низолар;

- яккаланиб қолиш.

Мослашмаганликнинг индивидуал кўринишлари сифатида қуйидагиларни кўриб чиқиш мумкин:

- ижтимоий талабларга муносабати юзасидан салбий ички тартиб (улар билан келишмаслик, тушунмаслик, норозилик, қарши ҳаракат);

- ўзининг масъулиятдан қочишга интилишида атрофдагиларга кўтаринки эътироз билдириш, эгоцентризм;

- сурункали ҳиссий нотурғунлик;

- ўз-ўзини бошқаришнинг бесамарлиги;

- келишувчанлик ва коммуникатив кўникмаларнинг заифлиги;

- реалликни когнитив бузиб кўрсатиш.

ВОЯГА ЕТМАГАН ШАХСНИНГ “САЛБИЙ ОҒИШ” БЎЙИЧА ТОИФАЛАРИ

Вояга етмаганлар хулқ-атворидаги салбий оғишларни бир қатор тоифаларини ажратиш мумкин:

1. **“Эси паст”**. Вояга етмаганларнинг хулқ-атворида шўхлик, ёқимсиз хатти-ҳаракатлар етакчилик қилади. Уйга кеч келиш, алдаш, таълим муассасасидаги ҳар хил низоли вазиятни келиб чиқишига сабабчи бўлишлари, кинога билетсиз киришлари, доим жанжаллашиш, атрофдагиларни кўнглини қолдириш, наркотикни татиб кўришга мойил бўлишлари.

2. **“Ота-онанинг душмани”**. Бу тоифадаги вояга етмаганлар ўз хатти-ҳаракатлари билан ота-оналарини қийин ҳолатга қолдирадилар, уларга норозилик ҳиссини очик ойдин билдирадилар. Улар ота-онасини муносабатини тушунмайдилар. Бу даврда салбий ҳислари ортиб боради.

3. **“Ахлоқсиз бола”**. Бундай вояга етмаган ўсмирлар асоциал йўналишга эга. Уларнинг ҳиссий ва интеллектуал тараққиётида ўзгаришлар йўқ, хулқ-атворида ҳам яққол ўзгариш кузатилмайди. Уларда қонунбузарлар билан алоқада бўлишга мойиллик бор. Бу ҳолат болага нисбатан оиладаги эътиборсизлик ёки номақбул оилада тарбия топганлиги замирида вужудга келиши мумкин.

4. **“Органик”**. Бу тоифадаги болаларда миянинг лат ейиши ёки ақлий тараққиётида ортда қолиш юзага келади. Бу эса тартиб-интизомни ҳамда хулқ-атворнинг бузилишига олиб келади. Бунда болалар кўпинча ўз тенгдошлари билан жанжаллашадилар.

5. **“Психотиклар”**. Ақлий етилмаган, касалманд болалар бўлиб, улар учун галлюцинация, жиноий ҳаракатлардан хурсанд бўлиш, бузғунчи фикрлар ҳукмронлик қилади.

6. **“Наслий бузуқлик”**. Бу тоифадагилар бирламчи психопатлар ҳисобланадилар. Улар учун жиноий хатти-ҳаракат қилиш одатий ҳолга айланади. Наслий бузуқларда хатти-ҳаракатлар илк ёшдаёқ намоён бўлади. Уларда масъулият ҳисси йўқ ва ишониб бўлмайди. Уларни тузатиш ва ёрдам кўрсатиш анча мушкулдир.²

Хулқ оғишининг келиб чиқишига асос бўлувчи омилларни кўриб чиқар эканмиз, биринчи навбатда шахснинг маънавий жиҳатдан

² Ядгарова Г.Т., Авлаев О.У. Тарбияси қийин, қалтис гуруҳга мансуб болалар билан ишлаш (Услубий кўлламанма)Т.: 2007 й. 6-7бетлар.)

қашшоқлиги масаласига алоҳида тўхталиб ўтиш лозим бўлади. Шахснинг маънавий қашшоқлиги ижтимоий муҳит ва шахс ўртасидаги мураккаб вазиятларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Маънавий жиҳатдан баркамол бўлган шахс ижтимоий муҳит воқеа-ҳодисаларига нисбатан ижобий муносабатини намоён қилади.

Шахснинг маънавий шаклланишига таъсир этувчи омиллар тўғрисида гапирилганда, биринчи навбатда шахснинг ўзи, иккинчидан кичик ижтимоий гуруҳлар, яъни оила, мактаб, маҳалла, учинчидан эса ишлаб чиқариш жамоаси ва тўртинчи навбатда жамият ва ундаги сиёсий, идеологик, маданий-маърифий, иқтисодий соҳаларнинг умумий ҳолати катта таъсир ўтказилишини таъкидлаш лозим бўлади. Ушбу омилларга алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтадиган бўлсак, инсоннинг маънавий баркамоллигида шахснинг ўз ўрни, унинг қизиқишлари, ижтимоий мавқеи муҳим ва асосий омиллардан бири сифатида намоён бўлади.

Шахснинг шаклланишига таъсир қилувчи асосий омиллардан яна бири кичик ижтимоий гуруҳлар, яъни оила, мактаб ва маҳалла ҳисобланади. Энг аввало, бола оилада шаклланади, ижтимоий установкалари (талаб ва меъёрлари) ўрганади, ҳаётий тажрибаларни эгаллайди ва миллий қадриятларни англаб боради.

Вояга етмаган ўсмирнинг шахс сифатида шаклланиш жараёни муаммоли вазиятларда уларнинг мақбул қарорлар қабул қилишларига тўсқинлик қилади. Уларда бировлар ва ўз-ўзининг хатти-ҳаракатларига нисбатан танқидий кўз билан қараш фаолиятининг суст ривожланганлиги уларни ноқонуний хатти-ҳаракатларни баҳолашда хатоликларга йўл қўйишликка олиб келганлиги кузатилади. Бу хусусиятлар ноқонуний хатти-ҳаракатларни бировларнинг кўзи билан қараш ва баҳолаш қобилиятини сусайтиради. Шунинг учун улар тез-тез жинойтчилик мазмунига эга бўлган ҳаракатларнинг таъсирига тушиб қолади.

Вояга етмаганларнинг ёш даври хусусиятларига хос бўлган қўзғалувчанлик, импульсивлик ҳолатлари, аффектив кечинмалар билан боғлиқ бўлган туркум аффектив қўзғалишларни келтириб чиқарганлиги кузатилади. Импульсивлик ҳолати асосида юзага келган хулқ оғишида инсон ўз хатти-ҳаракати мотивларини англаб етмайди ва тўғри баҳолай олмайди. Бундай импульсив-аффектив ҳолатлар ўсмирнинг ўз фаолиятини онгли бошқариш ва назорат қилиш қобилиятининг издан чиқишига олиб келади.

Шунинг учун маълум бўлишича, вояга етмаганларнинг зарарли

одатларга берилишлари, хусусан спиртли ичимликка ружу қўйишлари, гиёҳвандлик ва тамаки маҳсулотларини чекишлари ҳолати ҳам уларда хулқ оғишининг келиб чиқишига сабаб бўлади³.

Вояга етмаганлар ўртасида ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар ва ўз жонига қасд қилиш ҳодисасининг катта қисми айнан ота-оналарнинг қаттиққўллиги ва адолатсиз муносабатда бўлишлиги туфайли содир этилади. Шу боисдан оилада болалар билан тўғри муносабатда бўлиш, шахслараро муносабатда уларнинг ёш ва индивидуал-психологик хусусиятларини ҳисобга олиш болалар ва ўсмирлар ўртасида хулқ оғишининг келиб чиқишининг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, ота-оналарнинг болаларга нисбатан бўлган муносабати икки асосий хусусият, яъни ота-оналик муҳаббати ва ижтимоий бурч нуқтаи назаридан белгиланади. Болага ота-оналар ва оиланинг бошқа аъзолари томонидан ҳадеб васийлик ва ҳомийлик кўрсатавериш ҳам яхши натижа бермайди. Ота-оналар ёки оиланинг катта аъзолари бундай муносабатнинг ўрнига болалар билан ҳамфикр, дўст каби муносабатда бўлсалар, болаларда ўз-ўзини баҳолаш, берилган топшириқларга масъулият билан ёндашиш ҳиссиининг шаклланишига олиб келади.

Оилада болаларга тарбиявий таъсир этиш сифатини ошириш учун ота-она ва оиланинг катта аъзолари томонидан болага қўйиладиган талаблар ва уларга тарбиявий таъсир кўрсатишда сўз билан иш бирлиги бўлиши яхши натижа беради. Оилада бундай бирликнинг бўлмаслиги, бола хулқ-атвориغا салбий таъсир кўрсатади. Таъкидлаш лозимки, вояга етмаганлар билан муносабатда бўлишда уларнинг кўнглига, ёш хусусиятларига, психологиясига эътибор бермаслик, оилаларда бир-бирини ҳақоратлаш, дўқ -пўписа ва зулм ўтказиш асосида қилинадиган муносабат болаларда кўрқоқлик асабийлик, ёлғончилик, шафқатсизлик, қўполлик, андишасизлик каби сифатларнинг шаклланишига олиб келади. Бундай сифатлар болалар ва ўсмирларда хулқ оғишининг келиб чиқишига имконият яратади.

Вояга етмаганларда хулқ оғишининг келиб чиқишида моддий етишмовчилик кўпинча сабаб сифатида эмас, балки хулқ оғишининг келиб чиқиши учун қизиқиш ва шарт-шароит тарзида хизмат қилганлиги кузатилади. Демак, айтиш мумкинки, болалар ва ўсмирларда хулқ оғишининг келиб чиқишида иқтисодий етишмовчилик омили асосий сабаб

³ Умаров Б.М. Ўзбекистонда вояга етмаганлар жиноятчилигининг ижтимоий-психологик муаммолари. (Монография) “Фан” нашриёти, Тошкент – 2008, 284 б.

сифатида намоён бўлмайди. У фақатгина хулқ оғишининг келиб чиқиши учун муайян шарт-шароит сифатида хизмат қилади холос.

Айрим оилаларда вояга етмаганларга етарлича шарт-шароит яратиб берилмаслиги ҳамда улар фаолиятини чеклаш, уларда инфантиллик, муаммоли вазиятлардан чиқиб кетиш қобилиятининг сусайиши кабиларига олиб келади.

Вояге етмаганлар яхши кийинишини, дам олишини, турли жойларни кўришини, магнитоло ёки видеотехникаларга, уяли телефонга эга бўлишни хоҳлайдилар. Оилада эса буларга эга бўлишга имконият мавжуд эмас. Натижада ушбу эҳтиёжларни қондириш йўлида болада ғайриқонуний хатти-ҳаракатларни бажариш истаги пайдо бўлади. Бундай истаклар болани ўз- ўзидан ғайри қонуний ҳаракатларни бажаришига мажбур қилади.

Маънавий олами тор, дунёқараши ва ақлий тараққиёти ўзига яраша ўсмир бундай пайтда ўз эҳтиёжларини қондиришнинг ғайри қонуний томонларини излайди ва ўғирлик, йўлтўсарлик, босқинчилик жинойтларига қўл уради. Кўпинча бундай ҳолатларда болалар ва ўсмирлар қонуний йўл билан пул топишни, меҳнат қилиб бойликка эришишни ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Натижада бундай ўсмирларда ғайриқонуний хулқ-атворнинг келиб чиқишига замин яратилади.

Шунингдек, вояга етмаганлар шахсида салбий иллатларнинг мавжудлиги, уларнинг маънавий дунёси кўлами торлиги, китоб, газета журналлар ўқимасликлари, шунингдек, шахсининг маънавий онгини оширадиган машғулотлар билан шуғулланмасликлари хулқ оғишининг келиб чиқишига ўз таъсирини ўтказади.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАРДА ХУЛҚ ОҒИШИ КЕЛИБ ЧИҚИШИНING АСОСИЙ САБАБЛАРИ

Вояга етмаган тарбияси бузилган болаларнинг хулқида ушбу ҳолатлар кузатилади.

Тарбияси бузилган болалар келиб чиқишининг асосий сабабларидан бири уларда ўқишга нисбатан салбий муносабатнинг пайдо бўлишидир. Одатда бундай муносабатнинг пайдо бўлишига бошқа сабалар ҳам таъсир кўрсатиши мумкин. Жумладан, ўқув фаолияти усули, малакалари тўла таркиб топмаганлиги сабабли нисбий билим олиш билан қаноат ҳосил қилиш, ўзлаштириш қобилиятининг суст ривожланганлиги, муайян

вазиятларда ҳукм ва хулоса чиқаришда қийинчиликка дуч келиш, ўқитувчилар томонидан ўқувчига объектив баҳо бермаслик, ўқитувчининг боладаги индивидуал-психологик ва интеллектуал имкониятига етарлича эътибор бермаслик, ўқитиш савиясининг пастлиги, дарсларни қизиқарсиз ўтилиши ва бошқалардир.

Тарбияси бузилган болалар келиб чиқишининг яна бир сабаби – уларнинг синф жамоаси ва турли хил жамоатчилик ташкилотлари билан яхши алоқада бўлмаслигидир.

Ўқувчи билан жамоа фикрининг мос келмаслиги унинг жамоа ичида ўз ўрнини борган сари йўқотиб боришига сабаб бўлади. Унутмаслик керакки, ўсмирнинг ҳар бир ҳатти-ҳаракати у билан ҳисоблашиш кераклигидан бошқа нарса эмас. Шунинг учун жамоа аъзолари бундай ўсмирнинг қарашларини вақти-вақтида ҳисобга олишлари яхши натижа беради. Ўсмирнинг фикр ва қизиқишларини жамоанинг қўллаб-қувватламаслиги ёки бепарволиги уни қонунбузарликка ундайди ва хулқ оғишининг келиб чиқиши учун имконият яратади. Натижада ўсмир учун келажак режаларининг поймол бўлиш хавфи туғилади. Ўқишдан ва жамоадан юз ўгирган ўсмир ўз келажagini, орзу-умидларини мактаб ва жамоа фаолиятига боғлашдан кўра, янги улфатлари билан алоқа қилишни афзал кўради ва бошқа кишилардан нажот излайди. Натижада ўсмир носоғлом хулқли болалар тўдасига тушиб қолади ва улар хулқ-атвориға хос бўлган характерга эга бўлади.

Оилавий шароитнинг салбий таъсири ҳам тарбияси оғир ўсмирларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Айрим оилаларда бола учун зарурий имкониятлар мавжуд эмаслиги сабабли у нохуш ҳолат билан ёлғиз кураш олиб бориш кечинмалари билан яшайди. Ўсмир дунёсида оилавий шароитга нисбатан пайдо бўлган норозилик ҳисси кундан-кун авж олиб, ички кўзғолонга айланиб боради.

Бундан ташқари ота-она ўртасидаги муносабатларнинг носоғломлиги, баъзи ота-оналарнинг спиртли ичимликларга рўжусу қўйишлари ҳам ўсмирнинг руҳий дунёсига салбий таъсир кўрсатади.

Маълумки бирор бир ижтимоий ва биологик ҳодисанинг содир этилиши учун қандайдир бир сабаб ва шароит бўлишлик талаб этилади. Қандайдир бир сабаб иккинчи бир ҳодисанинг юзага келишига туртки бўлади. Бу фалсафий нуқтаи назардан қаралганда сабабий боғланишлар жараёни тарзида тушунтирилади. Худди шундай хулқ оғишининг келиб чиқиши ҳам қандайдир сабабий боғланишга боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Вояга етмаганларда хулқ оғиши ва тарбия бузилишининг келиб чиқишига таъсир этувчи сабаб ва омилларни ўрганар эканмиз, уларнинг субъектив ва объектив кўринишларини бир-биридан фарқлаш лозим бўлади.

Хулқ оғиши ва тарбия бузилишининг субъектив сабабларига – ўсмир шахсининг қизиқиш ва эҳтиёжлари, дунёқараш ва маънавий олами, мақсад ва йўналишлари, қадриятлари, ҳуқуқий онги, ҳаётий режалари, турмуш тарзи ва мотивлари (ҳаётий йўналиши, мақсад ва қарашлари) киради. Субъектив шарт-шароитларига эса аҳолининг демографик ва ижтимоий-психологик хусусиятлари, хусусан этнопсихологик жиҳатлари, характери, темпераменти, ёши ва жинси киради.

Объектив сабаблар сифатида жамиятдаги носоғлом муҳит, шарт-шароит, иқтисодий ва сиёсий беқарорлик, кичик ижтимоий гуруҳлардаги ижтимоий-психологик муҳит, кишилар билан бўладиган ўзаро шахслараро муносабатлар намоён бўлади.

Шунингдек, хулқ оғиши ва тарбия бузилишининг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш энг аввало, у юзага келган ижтимоий муҳит хусусиятларини ўрганиб чиқишни тақозо қилади. Чунки хулқ оғишини умумий кўринишида оладиган бўлсак, у бирор бир шахсга хос бўлган субъектив хулқ-атвор натижаси эмас, балки субъектив ва объектив жараёнлар, шарт-шароитлар, муносабатлар натижаси сифатида юзага келади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда ижтимоий жараёнларнинг индивидуал хатти-ҳаракатларга таъсири масаласига ойдинлик киритиш зарур бўлади.

Маълумки, инсон ижтимоий муносабатлар қуршовида яшайди. Ижтимоий муносабатлар ва жараёнларнинг шахсга таъсири масаласи ижобий ёки салбий кўринишда бўлиши мумкин. Индивидга ижтимоий жараёнларнинг ижобий ёки салбий таъсир этиши биринчидан, шахсининг индивидуал-психологик хусусиятларига боғлиқ бўлса, иккинчидан ижтимоий муҳит воқеа-ҳодисалари хусусиятлари ва шарт-шароитлари мазмунига кўра намоён бўлади. Яъни ижтимоий муҳитнинг соғлом ёки носоғломлиги ва унинг таъсирчанлик даражасига кўра, индивидга у ёки бу кўринишда таъсир этади ва жинойтчилик хулқининг келиб чиқиши учун қандайдир маънода имконият яратади.

Шахс хулқ-атворидаги бузилиш ижтимоий муҳитнинг ўзига хос жиҳатлари, яъни соғлом ва носоғломлигига, индивиднинг феъл-атвори, характер хусусиятлари, ижтимоий меъёрлар ва шахс ўртасидаги

зиддиятлар ҳамда уларнинг зўрайиб бориши кабиларга боғлиқ бўлади. Шахснинг дунёқарashi, яъни қадриятлар ориентацияси, ижтимоийлашуви ва индивидуал ҳиссиётларининг ижобий тарзда шаклланиши ва намоён бўлиши кишини жамият ва инсоният учун фойдали бўлган хатти-ҳаракатларга ундайди.

Шуни унутмаслик керакки, ташқи муҳит ёки ижтимоий воқеа-ҳодисалар ҳар доим ҳам хулқ оғиши ва тарбия бузилишининг келиб чиқиши учун асос бўлиб хизмат қилмайди. Қачонки, ижтимоий воқеа-ҳодисалар ва индивид ўртасида қарама-қаршилик ва зиддиятлар юзага келса, жамиятда ҳукм сураётган ижтимоий нормалар индивид томонидан қабул қилинмаса ҳамда ижтимоий муҳитда хулқ оғишининг келиб чиқиши учун етарли шарт-шароит мавжуд бўлса, хулқ оғиши келиб чиқиши мумкин.

Девиант хулқли вояга етмаганлар характеридаги қўғалувчанлик, гипертимлик, циклотомиклик ва эмотивлик хусусиятлари уларда хулқ оғишининг келиб чиқишига таъсир кўрсатганлиги кузатилди. Болалар ва ўсмирлар характеридаги қўғалувчанлик хусусияти турли хил низоли вазиятларда ўз хатти-ҳаракатларини бошқараолмай қолишликка сабаб бўлса, гипертим ва циклотомик хусусиятлар болалар ва ўсмирлардаги лидерликка интилувчанлик, эгоистлик, ўзини кўрсатишга интилиш хусусиятлари низоли вазиятларда бошқалар устидан ҳукмронлик қилишга, ўз “мен”лигини кўрсатишга олиб келади. Бу хусусиятлар хулқ оғишининг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ХУЛҚ ОҒИШИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИДА ОИЛАВИЙ ТАРБИЯ ВА ИЖТИМОИЙ МУҲИТ ТАЪСИРИ

Оиладаги носоғлом психологик муҳит ва оилавий тарбиядаги йўл қўйилаётган нуқсонлар ҳамда таълим жараёнида кузатилаётган нуқсонлар, болалар ва ўсмирлар яшаётган маҳаллалар ҳаёти, уларнинг психологик муҳити вояга етмаганларда хулқ оғишининг келиб чиқишига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди.

Маълумки, объектив шарт-шароитлар ва ижтимоий муҳит воқеа-ҳодисалари ўсмирнинг онги, хоҳиш иродасига бўйсунмаган ҳолда таъсир этади ва унинг онги, дунёқарashi, шахс сифатида шаклланиш ва хулқ-атвори мазмунини белгилаб беради.

Инсон одобли ёки одобсиз, олижаноб ёки эгоист, жиноятчи ёки соғлом

хулқли бўлиб туғилмайди. Шахсдаги у ёки бу хилдаги хусусиятлар ва установкалар кишининг ижтимоий ҳаёт фаолияти, уни қуршаб олган объектив шарт-шароитлар ва воқеа-ҳодисалар таъсирида вужудга келади. Ушбу шарт - шароитлар ва объектив муносабатлар характери индивиднинг шахс сифатида шаклланишига асос бўлиб хизмат қилади.

Демак, айтиш мумкинки, шахс хусусиятларининг шаклланиши нафақат инсон организмнинг наслий хусусиятларига, балки энг аввало у алоқада бўлган ижтимоий муҳитга ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Ижтимоий турмуш шарт-шароитлари инсон хулқ-атворининг шакл ва тамойилини белгилаб беради.

Маълумки, вояга етмаганларда хулқ оғишининг келиб чиқиши ва ижтимоий муҳит ўртасида ўзига хос таъсир доираси мавжуддир. Ушбу ўзаро таъсир механизми назаримизда уч хил кўринишда намоён бўлади.

Биринчидан, носоғлом ижтимоий муҳит билан шахснинг ўзаро алоқалари ўсмирларда ижобий қарашларнинг салбийлашувига олиб келса, иккинчидан шахс ва носоғлом ижтимоий муҳит ўртасидаги ўзаро алоқа кишига ижтимоий меъёрларга тўғри келмайдиган муайян йўл-йўриқни, хусусан ғайриқонуний вазифаларни бажариш бўйича ролларни тақсим этади. Учинчидан эса ғайриқонуний йўл-йўриқлар ва роллар тақсимооти ўсмирда аста-секин ижтимоий муҳит талаб ва меъёрларига нисбатан деформациялашувнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Ушбу деформациялашув шахс хулқида ўзига хос ўзгаришларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирларнинг аксарият қисми ижтимоий муҳитга нисбатан деформациялашув поғонасида бўладилар.

Ўсмирларда ижтимоий муҳитга нисбатан бўлган деформациялашувнинг юзага келиши ва уларда ижтимоий позициянинг мавжуд бўлмаслиги ёки тусатдан йўқолишлиги (мактабдан ҳайдалиш, оилада носоғлом муҳитнинг мавжудлиги, ишидан, яқин кишисидан маҳрум бўлиш) ўз навбатида ноқонуний, ноахлоқий позициянинг шаклланишига олиб келади. Яъни, турли хил ғайриқонуний, ноахлоқий гуруҳларга кўшилиш, референт гуруҳларнинг ташкил этилишига сабаб бўлади. Шу боисдан жиноятчилик кўчасига кира бошлаган ўсмир кўпинча мактабни ташлайди, ўзича ишга кирмоқчи бўлади, кўпчилиги эса умуман фойдали машғулот билан шуғулланмайдилар.

Кузатишларимизга қараганда, хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирларнинг аксарият қисми ижтимоий фойдали машғулотларда

қатнашмайди, газета, журнал ёки бадиий адабиётлар ўқишмайдилар. Ўқиганларида ҳам ўзига хос қизиқишлар (расмлар, суд материаллари, эълонлар ва бошқалар) билан чекланадилар. Уларда театрға тушиш, дарслик ва бадиий китоблар ўқиш бўйича кўрсатгич даражаси анча пастдир. Аммо кинотеатр, видеобар, дискотекларға қатнашиш даражаси анча юқорилиги кузатилади. Ушбулардан кўринадики, ижтимоий фойдали машғулот билан шуғулланиш, китоб, газета ўқиш, театрларға бориш ўсмирларда ижтимоий фойдали, ижобий позицияларнинг ва установкаларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Аксарият ҳолларда эса болалар ва ўсмирлар ҳулкида салбий позиция ва установкаларнинг шаклланишига имконият яратилади. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ижтимоий муҳит воқеа-ҳодисалари ва шарт-шароитларнинг ўсмирларға таъсир этиши улар ҳулқ-атвори мазмунини белгилаб беради. Агарда ижтимоий муҳитдаги воқеа-ҳодисалар ва шарт-шароитлар ўсмирга ижобий таъсир этса ўсмир ҳулкида ижобий хислатлар, аксинча, ҳолатларда эса салбий хислатлар, ғайриқонуний установкалар (йўналиш, мойиллик) шаклланади.

Ҳулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирларнинг ижтимоий муҳити соғлом ҳулқли болалар ва ўсмирлар ижтимоий муҳитидан ўзига хос тор доирадаги дунёқарашға эғалиги, низоли вазиятлар доирасининг кенглиги, қатъий ҳаётий позициянинг, келажакка нисбатан ижобий қараш, мақсад ва интилишларнинг йўқлиги ва шу каби бир қатор жиҳатлар билан фарқланади. Қуйида биз ушбу жиҳатларни кенгрок таҳлил қилишға ҳаракат қиламиз.

1. Ҳулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирларнинг ҳатти-ҳаракатлари оила аъзолари томонидан қўллаб-қувватланиш ҳолати. Бунда ўсмирнинг ноқонуний ҳатти-ҳаракатига оила аъзолари ва яқинлари томонидан ижобий муносабат билдирилади. “Бундай иш қилма”, “қилаётган ҳаракатинг ноқонуний”, дейиш ўрнига ота-она ва атрофдагилар уларнинг ноқонуний ҳатти-ҳаракатларини маъқуллашади ёки унга эътибор беришмайди. Натижада ўз ноқонуний ҳаракатининг маъқулланишини ҳис этган ўсмир яна бошқа бир ноқонуний ҳаракатға қўл уради. Оқибатда салбий ҳулқ-атвор ўсмирнинг бутун фаолиятини, онгини қамраб олади.

2. Соғлом ҳулқли болалар ва ўсмирларға қараганда носоғлом ҳулқ-атворға эга бўлган болалар ва ўсмирларға ижтимоий муҳитдаги салбий таъсирларнинг бир жойға тўпланган ҳолда (концентрациялашган) таъсир этиши ҳолати. Яъни, ҳулқ оғишига эга бўлган ўсмирга ижтимоий

муҳитдаги салбий таъсирлар тўпланган ва ҳар тарафлама таъсир қилади. Бошқача қилиб айтганда, ўсмирнинг ноқонуний, ноахлоқий психология ҳукм сураётган муҳитга тушиб қолиши унга ҳар томонлама, яъни ҳам маънавий, ҳам руҳий, ҳам жисмоний, ҳам кўргазмали тарздаги таъсир ўтказди. Бу ўсмирда жинойтчилик хулқининг келиб чиқиши учун қулай ижтимоий муҳит ва шарт-шароит бўлиб хизмат қилади. Натижада ўсмирда носоғлом хулқ-атвор психологияси шаклланади.

Соғлом хулқли болалар ва ўсмирларда эса тўпланган, ҳар тарафлама салбий таъсир этиш муҳитининг мавжуд бўлмаслиги уларда ғайриқонуний хулқ-атворнинг келиб чиқишининг олдини олади.

3. Хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирларнинг соғлом хулқли болалар ва ўсмирларга қараганда тез-тез низоли вазиятларга тушиб қолиш ҳолати. Бунда тарбияси оғир ўсмир низоли вазиятлар муҳитига тез-тез тушиб қолади. Бунинг сабаби, биринчидан у ҳаёт кечираётган ва фаолият юритаётган ижтимоий муҳитнинг носоғломлигига боғлиқ бўлса, иккинчидан жинойтчи болалар ва ўсмирлар хулқ-атворидаги психопатологик ўзгаришлар ва уларнинг ёш даври хусусиятлари низоли вазиятларнинг кўпроқ юзага келишига сабаб бўлади.

Соғлом хулқли болалар ва ўсмирларда эса улар яшаётган ва фаолият юритаётган ижтимоий муҳитнинг соғломлиги низоли вазиятларнинг олдини олади ва шунинг учун улар низоли вазиятларга кам дуч келадилар.

4. Хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар томонидан амалга оширилаётган ноқонуний ҳатти-ҳаракатларга катта ёшдаги кишилар ва ота-оналарнинг эътиборсизлиги ҳолати. Бунда ўз ноқонуний ҳаракатларининг жавобсиз қолишини, катталар томонидан маъқулланишини ҳис этган ўсмир низоли вазиятларга барҳам беришда ноқонуний йўлни танлайди. Чунки у ота-онасидан, атрофдагилардан жазо олмаслиги биледи. Бу эса ўсмирга янги-янги ноқонуний ҳаракатларни бажаришга имконият эшигини очиб беради.

Соғлом хулқли болалар ва ўсмирлар эса ўзларининг жазоланишларини билишлиги туфайли ноқонуний ҳаракатларни бажаришдан ўзларини тияди. Чунки улар муҳитида ноқонуний ҳаракатларни қоралаш психологияси мавжуд бўлади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, носоғлом муҳитга тушиб қолган ўсмир аста-секин ушбу муҳитнинг тартиб ва қоидаларига бўйсунма бошлайди. Оқибатда ўсмирда ушбу микромуҳитга хос бўлган салбий хислатлар пайдо бўлади. Бу болалар ва ўсмирларда хулқ оғишининг

келиб чиқишида ижтимоий муҳит шарт-шароитларининг ўрни, таъсири катта эканлигини кўрсатади.

Кузатишларимизга қараганда, шахс типи, унинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан баркамоллиги ижтимоий турмушда вужудга келган турли хил низоли вазиятлардан чиқиб кетишига ёрдам беради. Маънавий-ахлоқий жиҳатдан суст ривожланганлик ва шахс типигаги ўзига хос хусусиятлар (ўзгарувчан характерлилик, кўзғалувчанлик, бекарорлик, ҳиссиётга берилувчанлик, тобелик, журъатсизлик ва бошқалар) эса болалар ва ўсмирларда низоли вазиятларда хулқ оғишининг келиб чиқишига сабаб бўлади.

5. Ота-оналарнинг оилада фарзандлари билан қилаётган муомала ва муносабатлари кўринишлари болалар ва ўсмирларда хулқ оғишининг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин.

Оилада қаҳр-ғазаб асосидаги ота-она муносабати болаларни уйдан бездиради. Уйдан бешиш, оила муҳитини тан олмаслик ўсмирларда оилавий муҳитга нисбатан деформациялашувни келтириб чиқаради. Натижада ўсмир оиладан ташқари кўча муҳитини ўзига маъқул кўради. Кўча муҳити эса баъзан криминал мазмунга эга бўлиши мумкин. Натижада ноахлоқий ва ғайриқонуний хулқ-атвор муҳитига тушиб қолган ўсмирда хулқ оғишининг келиб чиқиши учун имконият яратилади.

6. Ота-оналарнинг қаҳр-ғазаб асосидаги муносабати болалар ва ўсмирларда салбий характер хислатларининг хусусан, кўрқоқлик, тобелик, асабийлик, ҳиссиётларга берилувчанлик ва мустақил тафаккурнинг сустлиги кабиларнинг шаклланишига олиб келади. Кўрқоқ, тобе болалар ва ўсмирлар бировларнинг қистови, зўрлаши натижасида турли хил ғайриқонуний гуруҳларга кўшилиб кетадилар. Улардаги асабийлик, кўзғалувчанлик ва ҳиссиётларга берилувчанлик хусусиятлари тез-тез низоли вазиятларга дуч келишга сабаб бўлади. Шунингдек, улардаги мустақил фикрлаш лаёқатининг сустлиги низоли вазиятларнинг чигаллашувига, муаммоли вазиятлардан чиқиб кетиш йўллари нотўғри қўллашга олиб келади. Натижада бундай вазиятларда ўсмир ўзининг ёш даври хусусияти ва ҳаётий тажрибасизлиги туфайли ғайриқонуний ҳаракатларга қўл уриши мумкин.

Назаримизда оилада болаларга ҳаддан ортик эркинлик бериш уларни ўз билганича иш тутишга, қилаётган ишининг тўғри ёки нотўғрилигини англаб етмасликка олиб келади. Ота-она назоратидан, сўраб тергашидан четда қолган ўсмир ўзини эркин билиб кўнгли тусаган ишга қўл ўради.

Бундай ҳатти-ҳаракатлар баъзан ноқонуний бўлиши ҳам мумкин.

Ота-оналарнинг фарзандлари ҳаёти ва фаолияти билан қизиқмасликлари, уларни назоратсиз қолдиришлари, кўпинча ўсмирни гайриқонуний хулқ-атворга эга бўлган болалар ва ўсмирлар сафига қўшилиб кетишига олиб келади. Шунинг учун ота-оналар фарзандларининг айниқса, ўсмирлик ёши давридаги фаолиятларини, бўш вақтларида нималар билан шуғулланаётганликларини домий равишда назорат қилиб боришлари мақсадга мувофиқдир. Қолаверса, ўсмирлик ёши давридаги психофизиологик ўзгаришлар ва ўтиш даври хусусиятлари бу ёш ота-оналар ва катта ёшдаги кишиларнинг ўзига хос алоҳида эътиборини талаб қилади. Оилада ота-оналарнинг бу ёшдаги ўсмирларга нисбатан бўладиган эътиборсизликлари, тарбия шундай берилиши керак деб, қарашлари болалар ва ўсмирларда хулқ оғишинин келиб чиқишига имконият яратади.

Шунингдек, оиладаги авторитар, ҳаддан ортиқ қаттиққўллик асосидаги муносабат ҳам болалар ва ўсмирларда хулқ оғишининг келиб чиқишига сабаб бўлганлиги кузатилади.

Маълумки, жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти фуқароларнинг билимдонлигига, ақл-заковати, маънавий ва ахлоқий жиҳатдан юксаклигига боғлиқдир.

Инсондаги ушбу хислатлар оилада, оила муҳитида шаклланади. Шунинг учун ҳам оиланинг муҳим вазифаларидан бири фарзандларни ҳар томонлама баркамол инсон қилиб тарбиялаш ҳисобланади. Хўш, бугунги ўзбек оиласида ана шу муҳим вазифа қандай удаланаяпти? Қуйида ана шу масалалар тўғрисида батафсил тухталиб ўтамыз.

Оиланинг вазифаси қайсидир маънода ижтимоий эҳтиёжлар характери билан ўхшашдир. Шу боисдан бўлса керак, оила шахсининг ижтимоийлашуви, унинг жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий, демографик жараёнлар билан алоқасини таъминловчи восита вазифасини ҳам бажаради.

Оиланинг тарбиявий функцияга эга эканлиги ҳам ҳеч кимга сир эмас. Оила ҳақиқатдан ҳам ёшларда ижтимоий ва миллий кадриятларни, ахлоқий фазилатларни, ҳаётий мезон ва нормаларни, одоб ва назокатлилиқни шакллантирувчи муҳим маскандир.

Маълумки, оила ижтимоий институт сифатида ҳозирги пайтда бир қатор ўзгаришларни бошдан кечирмоқда. У бугун жуда кўплаб таъсирлар қуршовида қолмоқда. Хусусан, иқтисодий инқироз, ижтимоий, маданий, маънавий ва ҳуқуқий мазмуннинг сусайиши, оилавий ажримларнинг

кўпайиши ва бошқалар оилавий тарбия таъсирчанлигининг сусайишига олиб келмоқда. Булар ўз навбатида оилавий муҳитнинг бузилишига, фарзандлар тарбиясидаги нуқсонларнинг келиб чиқишига замин яратмоқда. Оқибатда оилавий муҳитга, оилавий тарбияга боғлиқ бўлган муаммолар ортиши кузатилмоқда.

Оилаларда носоғлом психологик муҳитнинг мавжудлиги оилавий муносабатлар нохушлиги, оилавий ажралишлар, ота-оналардан бирини йўқлиги, оилавий тарбиядаги йўл қўйилаётган нуқсонлар ҳамда оиланинг тарбиявий таъсирга эга эмаслиги ҳолатлари болалар ва ўсмирларда жинойтчилик хулқининг келиб чиқишига таъсир кўрсатади. Маълумки, оилавий тарбия бола ҳаётида муҳим ўрин тутди. Оиланинг болаларга тарбиявий таъсир доираси ижтимоий таъсир доираси сингари ўта кенгдир. Оила болаларни Ватанга муҳаббат, ота-она ва атрофдагиларга садоқат, халқ бойликларига онгли муносабат, нуқсонларга мурасасизлик, юксак ахлоқий ва маънавий сифатларни шакллантиришда, турмушга, ижтимоий фаолиятга нисбатан психологик ва амалий жиҳатдан тайёрлашда ката имкониятларга эгадир. Бироқ кейинги йилларда оилада фарзандларимизни тарбиялашда, уларни камол топтиришда бир қатор муаммолар, нуқсонларга дуч келинмоқда. Табиийки, ушбу муаммолар болалар ва ўсмирлар хулқ-атворида, шахс сифатида шаклланишига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Кузатишларга қараганда, кейинги йилларда оилаларда турли хил сабабларга кўра, хусусан юртимизда кечаётган ислохотлар, бозор муносабатларига ўтиш, кишиларда кундалик турмуш ташвишларига барҳам бериш, қийинчиликларни енгиб ўтиш ва келажакка нисбатан янгича қараш лаёқатининг етишмаслиги ва шу кабилар оилада фарзандлар тарбиясига эътиборнинг биров сусайишига сабаб бўлиб, ота-оналар фарзандлари билан кам мулоқотда бўлишига тўғри келмоқда. Шу боисдан юртимизда оиладан ташқарида фарзандлар камолоти, тарбияси билан машғул бўладиган турли хил машғулотларга, (спорт, касб-ҳунар) тўғаракларга нисбатан бўлган эҳтиёжнинг ортиб бораётганлиги кузатилмоқда.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бу борада мамлакатимизда олиб борилаётган тадбирлар мақтовга сазавордир. Жойларда фойдаланишга топширилаётган спорт иншоотлари, замонавий талабларга жавоб берадиган таълим масканларининг бунёд этилиши, ёшларимизнинг бўш вақтларида шуғулланишлари учун турли хил тўғаракларнинг барпо

этилиши бу йўналишда амалга оширилаётган ишларнинг намунасидир. Аммо бу соҳада ҳали қилинадиган ишлар ҳам бисёрдир.

Оилада етарлича тарбия кўрмаган болалар турмуш қийинчиликларидан қоқилади. Турли хил низоли вазиятларга дуч келади. Тарбиясизлик ўсмирни яхши ўртоқларидан, давралардан айиради. Оқибатда ўсмир учун бирдан-бир йўл носоғлом хулқли ўсмирлар даврасига қўшилиб кетиш бўлиб қолади.

7. Вояга етмаганларда хулқ оғишининг келиб чиқишига сабаб бўлувчи оилавий тарбияга боғлиқ бўлган омиллардан яна бири оилавий тарбияда приметив (эскирган, номаъқул) усуллардан фойдаланиш. Бундай тарбия усулида тарбия ўта қаттиққўллик, авторитар, болаларнинг фикр ва қарашларини инобатга олмаслик асосида олиб борилади. Бундай усулда болаларни тарбиялашнинг нотўғри эканлигини бугун ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди. Чунки бугунги ёшлар мустақил фикрлашга интилувчан, ўз қарашларига эга бўлган, ақлан етук ёшлардир. Бундай ёшлар билан ҳисоблашиш, уларнинг фикр ва мулоҳазаларини эшитиш, керакли жойларда маслаҳат бериш яхши натижалар беришлигини унутмаслигимиз керак.

8. Оилавий тарбияда кўполлик, андишасизлик, ҳақорат, дўқ-нўписа ва жисмоний жазолаш сингари усуллардан фойдаланиш кўпинча болалар ва ўсмирларнинг уйдан қочишига, бирон иш қилиб қўйиб ота-онасидан кўрққанидан кўчаларда дайдисираб юришига, қаерлардадир тунаб қолишига олиб келади. Бундай болалар оила муҳитига нисбатан ижтимоий психологик дезадаптацияланиш жараёнига дуч келадилар. Оқибатда ўзига маъқул бўлган оиладан ташқари гуруҳ ёки кўча муҳитини қабул қилади. Бу муҳит ўзининг характериға кўра, болага салбий ёки ижобий таъсир қилиши мумкин. Афсуски, носоғлом муҳит психологиясига эга бўлган кўча муҳити болаларға кўп ҳолатларда салбий таъсир кўрсатади.

Вояга етмаганларда хулқ оғиши ва тарбия бузилишининг келиб чиқишига таъсир этувчи оилавий тарбияга боғлиқ бўлган омиллар орасида ота-оналарда фарзандлар тарбиясига доир билимларнинг етарли эмаслиги ҳолати ҳам яққол кўзга ташланади.

9. Ота-оналарда болалар тарбияси тўғрисидаги назарий ва амалий билим ва маълумотларнинг етишмаслиги оилавий тарбияда нуқсонларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Оилада ота-оналар кўпинча фарзандлари бирон бир ёмон иш қилиб

қўйса, уни қаттиқ жазолаш, тақиқлаш ва уларни уйдан чиқармай қўйиш усуллари орқали тарбияламоқчи бўладилар. Фарзанди ўзларига ёқадиган ишга қўл урса уни ҳаддан ортиқ мақтайдилар ва мукофотлайдилар. Ўзлари қўллаётган усулларни қай бири тўғри, қай бири нотўғри эканлигини англаб етмайдилар. Ўзларича тарбия шундай берилади, деб ўйлайдилар. Натижада ўзлари билмаган ҳолда болаларининг тарбиясига салбий таъсир кўрсатадилар. Ушбулардан кўринадики, ота-оналарда тарбия борасидаги билимларнинг етишмаслиги, тарбия жараёнида миллий қадриятлар, урф-одатлар ва расм-русумларимиздан фойдаланмаслик болалар тарбиясининг бузилишига, уларда турли хил хулқ оғишларининг келиб чиқишига олиб келади.

Кузатишларимизга қараганда, оилаларда ота-она ҳамда фарзанд ўртасидаги муносабатларда ҳам ўзига хос самарасиз усуллардан фойдаланилаётганлиги кўзга ташланмоқда. Жумладан, ота-оналар баъзан фарзандларига ўта-даражада меҳр қўядилар. Уларни асраб авайлайдилар, эъозлайдилар. Уларга гард юқтирмасликка ҳаракат қиладилар. Айтган ёки истаган нарсаларни муҳайё қилишга интиладилар. Бир қарашда ота-онада шундай қилса нима қилибди, дейсиз. Аммо ота-оналарнинг болаларга бундай муносабатлари болаларда салбий хислатларнинг шаклланишига олиб келмоқда. Ота-онаси томонидан кўрсатилаётган бундай муносабат натижасида болада манманлик, бировларни менсимаслик, тайёрга-айёрлик, меҳнатнинг қадрига етмаслик, сабр-тоқатсизлик каби салбий хислатлар пайдо бўлмоқда. Бундай хислатларга эга бўлган болаларда ўзбек халқига хос бўлган меҳнатсеварлик, олижаноблик, ўзгаларни ҳурмат ва эъозлаш, меҳнатнинг қадрига етиш хислатлари шаклланмайди. Шунингдек, уларда мақтанчоқлик, бировларнинг устидан кулиш, ночорлигини юзига солиш одатлари ҳам кузатилади. Бундай руҳда тарбияланган болалар муаммоли вазиятларда мустақил фикр юритиш, муайян қарорларга келиш борасида ҳам қийинчиликларга учрайдилар. Бундайлар ўз тенқурлари билан келиша олмасликлари, дўстлари доирасининг торлиги туфайли кўпинча тенгдошларидан яққаланиб қолишликлари билан ажралиб турадилар.

10. Бугунги кунда ўзбек оиласида мавжуд бўлган тарбиядаги нуқсонлардан яна бири ота-оналарнинг рад этиш, таъқиқлаш, руҳсат этмаслик асосидаги тарбиялаш усулидир. Бу хилдаги тарбия усулида болаларнинг хоши-истаги, ўй-хаёллари, орзу ва интилишлари, фикр ва мулоҳазалари инобатга олинмайди. Бундан ташқари бундай тарбия

усулида болаларга ўз фикр мулоҳазаларини очикча баён этиш, мустақил қарорларга келиш ва муайян вазиятларга ўз нуқтаи назарини билдириш имконияти чекланади. Бундай тарбия усулида баъзан болаларнинг хатти-ҳаракатлари мажбурий тарзда тақиклаш усуллари билан бошқариб борилади. Уйда бу нарсага тегиш мумкин, бу нарсага тегиш мумкин эмас, бу кийимни киясан, бунисини киймайсан қабилидаги муносабат ўрнатилади. Боланинг қизиқиши, эркинлиги, ўзига ёққан кийимни кийиши, кўнгли истаган иш билан машғул бўлиши, қизиққан китобини ўқиши ва хохлаган спорт тури билан шуғулланиши ота-она ихтиёри билан амалга оширилади. Оилада ота ёки онанинг айтгани-айтган, дегани-деган бўлади. Бундай усулда тарбияланган болаларда мустақил фикр юритиш қобилиятининг суст ривожланиши, тортинчоқлик, ўз фикр-мулоҳазаларини баён эта олмаслик, тобелик, кўрқоқлик ва журъатсизлик каби салбий хислатлар ёрқин намоён бўлади. Журъатсиз, тобе, тортинчоқ болада фаоллик ва ўз-ўзига ишонч ҳисси етишмайди. Шунингдек, уларда нутқнинг суст ривожланиши ҳолати ҳам кузатилади. Бундай болалар бутун умр давомида бировларга тобе бўлиб яшайдилар. Уларда раҳбарлик, бошқарувчанлик қобилиятлари суст ривожланган бўлади. Улар бировларнинг гап-сўзларига тез учадилар. Шунинг учун улар алдовлар, кўзбуямачиликлар, таъмагирликлар қурбонига айланиб қолмоқдалар. Қолаверса, улардаги фикрлаш қобилиятининг суст ривожланганлиги низоли вазиятларга тез-тез тушиб қолишликка сабаб бўлади. Бундайлар низоли вазиятларда тўғри қарорлар қабул қилишга қийналадилар. Улар бировларнинг таъсири, қистови ёки мажбурлаши натижасида турли хил қонунбузарликларни амалга оширишлари мумкин.

11. Ўзбек оилаларида берилаётган тарбия нуқсонларидан яна бири оилавий тарбияда миллий қадриятларимиздан, яъни эртак, мақол, ривоят ва ҳадис илмидан етарлича фойдаланилмаётганлигидир. Тадқиқот натижаларидан маълум бўлишича, тадқиқотимизда иштирок этган ота-оналарнинг атиги чорак қисми фарзандларига ёшлигида эртак, ривоят ва мақоллар айтиб беришганлигини эслашадилар холос⁴. Ахир қадриятларимиз, халқ оғзаки ижоди дурдоналари, ривоятлар ва ҳадис илми болаларда яхшилик, олижаноблик, хуш хулқлилик хислатларининг шаклланишига хизмат қилишлиги ҳаммага аён. Шундай бўлсада, нега бугун фарзандлар тарбиясида бу масалага эътиборсизлик қиламиз. Сизу

⁴ Умаров Б.М. Ўзбекистонда вояга етмаганлар жиноятчилигининг ижтимоий-психологик муаммолари. (Монография) “Фан” нашриёти, Тошкент – 2008, 284 б.

бизнинг ана шу эътиборсизлигимиз, эртага катта бўлганда тарбияланиб қолар, деган ақидага берилишимиз болаларимизнинг баркамол, хуш хулқли инсонлар бўлиб етишишига салбий таъсир кўрсатмасдан қолмайди.

12. Ўзбек оилаларида ота-оналарнинг фарзандларни тарбиялашдаги камчиликларидан яна бири болаларнинг тарбиясига ёшлигидан эътибор бермасликдир. Ахир халқимизда “тўққизида бўлмаган, тўқсонда ҳам бўлмайди”, деган ажойиб нақл борку. Болани қанчалик эрта ўргатсанг, тарбия берсанг шунчалик тез мослашади, ўрганади. Афсуски, кўпгина ота-оналар ёшлигида фарзандимнинг қорни тўқ, усти бут бўлса бўлди, деб ўйлашади. Ёши 16-17-га бориб, мактабни битираётганда эса фарзанди ҳақида ўйлаб қолишади. Бу даврга келиб фарзанд тарбияси, унинг эртанги куни ҳақида ўйлашлиги кеч бўлганлигини кўпчилик ота-оналар англаб етмайдилар. Натижада тарбияда қўлдан бой берилган фурсат азобини ўзимиз тортамиз. Бу ҳам етмаганидек боланинг келажаги, эртанги куни, фаровон ва бахтли ҳаёт кечиришини барбод қиламиз. Бундай ҳолатларда айбни кўпинча болалардан излаймиз. Ўз айбимизни эса тан олмаймиз ёки кўра билмаймиз.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАРДА ХУЛҚ ОҒИШИНИ ОЛДИНИ ОЛИШДА ПРОФИЛАКТИК ТАДБИРЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ

Маълумки, болалар ва ўсмирлар ўртасида хулқ оғишининг олдини олиш тадбирлари энг аввало, хулқ оғишини келтириб чиқарадиган шарт-шароит ва сабабларни бартараф қилишни тақоза қилади.

Масаланинг долзарблигидан келиб чиққан ҳолда бугунги кунда бутун дунё миқёсида, шу жумладан Республикамизда вояга етмаганлар ўртасида хулқ оғишининг олдини олиш борасида бир қатор илмий ва амалий жиҳатдан асосланган чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда. Республикамизда бу йўналишда олиб борилаётган амалий ишлардан бири сифатида Тошкент шаҳри, вилоятлар ва туманларда вояга етмаганлар билан ишлаш комиссияларининг тузилиши ва уларнинг фаолиятини белгилаш тўғрисида Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган ҳужжатнинг қабул қилиниши ва ушбу ҳужжатда “вояга етмаганлар ўртасида қонунбузарликларга барҳам бериш ва уларнинг олдини олиш” га қаратилган профилактик чора-тадбирлар болалар ва ўсмирлар ёш ва индивидуал-психологик хусусиятларини ҳисобга олган ва ҳар томонлама

илмий асосланган ҳолда ишлаб чиқилиши ва уларнинг таъсирчанлик даражасини оширишга алоҳида эътибор қаратилсин”, деб таъкидланишини кўрсатиш мумкин.

Ҳақиқатдан ҳам ўсиб келаётган ёш авлоднинг эртанги кунимиз, келажагимизнинг давомчилари эканлигини ҳисобга оладиган бўлсак, болалар ва ўсмирлар ўртасидаги турли хил ғайриқонуний, шу жумладан хулқ оғиши ва тарбия бузилишининг олдини олишга қаратилган профилактик чора-тадбирларни ишлаб чиқиш, ҳар қачонгидан ҳам долзарб муаммо сифатида намоён бўлади.

Кузатишларимиздан маълум бўлишича, вояга етмаганларда хулқ оғиши ва тарбия бузилишининг олдини олишда ижтимоий-психологик, индивидуал-психологик, социологик, ҳудудий ва криминологик хусусиятларини ҳисобга олиш талаб этилади. Шунингдек, вояга етмаганлар ўртасида юзага келаётган хулқ-оғиши ва тарбия бузилишининг олдини олиш ишлари умумий ва махсус-индивидуал тарзда олиб борилиши билан характерланади.

Умумий ижтимоий чора-тадбирларга жамиятни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш, сиёсий барқарорликни таъминлаш, халқнинг турмуш тарзи ва микро муҳит муносабатларини яхшилаш, фуқароларнинг маданий-маънавий ва маърифий салоҳиятини ўстириш ва бошқалар киради.

Махсус-индивидуал характердаги тадбирлар сифатида эса болалар ва ўсмирларнинг шахс хусусиятлари, уларнинг психологияси, дунёқараши, қадриятлар ориентацияси, ҳаётий позицияси, онглилик даражаси ва ижтимоийлашув хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва қўллаш тушунилади.

Профилактик чора тадбирларни ишлаб чиқишда вояга етмаганлар ўртасида хулқ оғишининг келиб чиқишигача бўлган даврга, бу даврда олиб бориладиган умумий тарбиявий тадбирларга, уларни такомиллаштиришга, таъсирчанлик даражасини оширишга алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлади. Шунинг учун ҳам вояга етмаганлар ўртасида юзага келаётган хулқ оғишининг олдини олишда ушбу оралик даври муҳим аҳамият касб этишлигини унутмаслигимиз керак.

Вояга етмаганлар ўртасида хулқ оғишининг олдини олишга қаратилган профилактик чора-тадбирлар табиатини тушуниш учун аввало уларнинг бошланиш даврини, унинг объектини ҳамда хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар шахсига қандай таъсир кўрсатиш хусусиятини билиб

олиш талаб этилади. Ушбу масалани ечиш учун табиий равишда шахсининг мотивацион соҳасига алоқадор бўлган маълумотлардан фойдаланишга тўғри келади.

Хулқ оғиши ва тарбия бузилишига эга бўлган вояга етмаганлар шахсининг умумий йўналиши таҳлили хулқ оғиши ва тарбия бузилишининг олдини олишга қаратилган профилактик чора-тадбирларни нафақат хулқ оғиши ва салбий иллатларга эга бўлган болалар ва ўсмирлар ўртасида олиб бориш, балки соғлом хулқли болалар ва ўсмирлар ўртасида ҳам уларни олиб бориш заруриятини кўрсатади.

Вояга етмаганларда хулқ оғиши жараёни шахс хусусиятлари билан ташқи муҳит воқеа-ҳодисалари ўртасидаги мураккаб боғланишли жараён бўлиб ҳисобланади. Бу жараёнда ўсмир шахси субъект сифатида ташқи муҳит ахборотларини қабул қилади ва қайта ишлайди. Объект сифатида эса ташқи муҳит элементлари шахсга таъсир этувчи элемент сифатида ифодаланади.

Ўсмир шахсининг ижтимоий-психологик хусусиятлари шундай ўзига хос имкониятларга эгаки, у баъзан шахсининг соғлом муносабатлари ва соғлом турмуш тарзини белгиласа, баъзан эса носоғлом хулқ-атворнинг келиб чиқиши учун имконият яратади. Ушбу хусусиятлар ўсмирларда ғайри қонуний хулқ-атворнинг келиб чиқишининг олдини олишга қаратилган психологик-педагогик жиҳатдан таъсирчан тадбирларни ишлаб чиқиш заруриятини кўрсатади.

Вояга етмаганлар ўртасида хулқ оғиши ва тарбия бузилишининг олдини олиш тадбирлари самарадорлиги ва уларнинг таъсирчанлиги энг аввало, ўсмир шахсидаги ижобий фазилатлар, ижтимоий фойдали эҳтиёж ва қизиқишларнинг шаклланганлигига боғлиқ бўлади. Шу маънода ўқув-тарбиявий тадбирлар ва машғулотлар вояга етмаганлар ўртасида хулқ оғиши ва тарбия бузилишини олдини олишнинг дастлабки профилактикаси сифатида хизмат қилиши керак.

Хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар ўртасида олиб бориладиган тарбиявий тадбирларнинг самарадорлиги уларда фаол ҳаётий позицияни шакллантириш, ўқувчи ва ўқитувчи ўртасида ўзаро яқинлик ва соғлом муносабатни ўрнатишга боғлиқдир. Шунинг учун ўқитувчининг тарбияси оғир ўсмирга нисбатан бераётган эътиборини, уларни ўзларига яқин олаётганлигини ва ёрдам бермоқчи бўлаётганлигини ўсмир ҳар доим ҳис қилиб туриши муҳим ҳисобланади. Бу ўсмир хулқини соғломлаштиришга қўйилган илк қадам бўлиб ҳисобланади.

Ўсмирдаги дезадаптацияланган хулқни тузатишнинг кейинги шарти ўсмир психикасидаги ўзгаришни ўз вақтида аниқлаш ва тиббий, психологик-педагогик ёрдам кўрсатиш бўлиб ҳисобланади.

Хулқ оғишига эга бўлган болаларга профилактик таъсир кўрсатишда ўсмирнинг шахс сифатидаги шаклланиши жараёнини, унинг ўзига хос хусусиятларини, характер хислатлари ва психологиясини ҳисобга олган ҳолда иш тутиш яхши натижа беришини унутмаслик лозим.

Болалар ва ўсмирларда хулқ оғишининг олдини олишнинг муҳим шартларидан яна бири – тарбиявий жараёнда мактаб ва оила ҳамкорлигини тўғри йўлга қўйишдир. Афсуски, бу масалани бугунги кунда талаб даражасида дея олмаймиз. Шунинг учун ҳам бундай пайтларда кўпинча оила ва мактаб ҳамкорлиги, ота-она ва ўқитувчи ўртасидаги ўзаро алоқанинг узилиши туфайли болалар ва ўсмирлар тарбиясини, айниқса, улар хулқидаги ўзгаришларни тузатиш анча қийин кечади.

Ўқитувчи ўқувчи ўсиб вояга етаётган оила муҳитини, унинг ахлоқий қиёфасини ҳар доим ҳам билавермайди. Баъзан айрим ўқитувчилар болалар ва ўсмирлар билан олиб борадиган тарбиявий ишларни ота-оналар билан маслаҳатлашмай, улар ҳақида муайян маълумотларга эга бўлмай амалга оширадилар. Бундай ҳолатларда табиий равишда тарбиявий тадбирларнинг олиб борилиши кўзда тутилган профилактик чораларнинг таъсирчанлик даражасининг пасайишига сабаб бўлади. Оқибатда профилактикадан кўзланган мақсадга эришилмай қолинади.

ВОЯГА ЕТМАГАН ТАРБИЯСИ ҚИЙИН ШАХСЛАР БИЛАН ИШЛАШ ЮЗАСИДАН ПСИХОЛОГИК МАСЛАҲАТЛАР

Манбалар ва тадқиқотларнинг кўрсатишича, ўсмирлик ёшининг ўзига хос мураккаб томонлари мавжуд бўлишига қарамадан уларни тарбиялаш мумкин дир.

Ҳозирги кун психология фанида инсон хулқ-атворидаги ўзгаришлар ва ахлоқ нормасидан четга чиқиш ҳодисаси ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ экани ва уларни соғломлаштириш мумкинлиги тўғрисидаги таълимот илмий жиҳатдан асосланган. Шунга кўра тарбияси қийин болалар хулқ-атворини соғломлаштириш мумкин, деган хулоса келиб чиқади.

Маълумки, ёшлар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишларининг муваффақияти – уларнинг ёш ва психологик хусусиятларини билиш ҳамда ҳисобга олишга боғлиқ дир. Бу ҳолат бурилиш даври

ҳисобланган ўсмирлик даврининг алоҳида хусусияти бўлиб, у кўпроқ шу даврга тааллуқлидир. Ўсмирлик даврини ўтиш даври, деб юритадилар, чунки ана шу даврда болалиқдан катталиқ ҳолатига ўзига хос ўтиш даври юзага келади. Бу жараёнлар ўқувчи фаолиятларининг жиддий равишда қайта қурилиши билан боғлиқдир. Шунинг учун ўсмирлик ёши ўзаро муносабат шаклларида, фаолиятни ташкил қилишда қатъий ўзгаришларни талаб қилади. Ўсмирларга таълим-тарбия бериш ишларида гоҳо учрайдиган қийинчиликлар бу ёшдаги болаларнинг психик ривожланиши қонуниятларини ва хусусиятларини баъзан етарли даражада билмаслик ёки инкор қилиш натижасида пайдо бўлади. Бу давр тарбия учун анча қийин давр ҳисобланади. Чунки боланинг катта одамга айланиш жараёнининг ўзи қийин, бу жараён психиканинг, одамлар билан бўлган муносабат шакллариининг жиддий равишда қайта ўзгариши ҳамда ҳаёт шароити ва фаолиятининг ўзгариши билан боғлиқдир.

Агар болани болалиқ чоғида унга одоб-ахлоқ ўргатишни эски шакл ва усулларида фойдаланилган бўлсак, энди улар ўсмир учун яроқсиз бўлиб қолади. Аввал болалар ота-оналари, тарбиячиларнинг ахлоқ-одоб ҳақидаги гапларини бажонидил эшитган бўлсалар, эндиликда бундай таъсир болани зериктиради ёки ёқмай қолади. Натижада, ундан катталарнинг фикрларига қарши чиқиш ёки рад этиш каби хислатлар пайдо бўла бошлайди. Булар эса бу даврнинг “қийин”, “мураккаб” давр бўлишига сабаб бўлади.

Шахснинг биологик ўсишидаги нуқсонлар, сезги органларидаги камчиликлар, ўқишга салбий таъсир этувчи олий нерв фаолияти ва темпераментдаги қусурлар тарбияси қийин болаларни келтириб чиқаради. Шахснинг психик ўсишидаги камчиликлар, ироданинг бўшлиғи, ақл-идрокнинг заиф ривожланганлиги, ҳиссиётнинг кучсизлиги, зарур эҳтиёж ва қизиқишларнинг мавжуд эмаслиги, ўсмирнинг интилиши билан мавжуд имконияти ўртисидаги номуносивлик каби хатти-ҳаракатларни издан чиқаради.

Тарбияси қийин болаларни тарбиялашда улар билан индивидуал муносабатда бўлиш муҳим аҳамиятга эга. Ёшлар билан индивидуал муносабатда бўлишда ҳар бир ёшни индивидуаллигининг физиологик асосини ва унинг шахси ҳақида маълум даражада маълумот берувчи олий нерв (асаб) фаолияти типлари ҳақидаги И.П.Павлов таълимотини билиш ўқитувчиларга ёрдам беради.

1. Нерв системасининг кучи нерв хужайраларидаги моддаларнинг

имконияти миқдори билан белгиланади. Кучли типдаги асаб тизимида бундай имконият кўп миқдорда бўлиб, кучсиз типда у камдир. Асаб тизимининг кучли қўзғалиш жараёнига, шунингдек тормозланиш қобилиятини акс этади.

2. Асаб тизимининг кучи тамойилига мувофиқ кучли типга сангвиниклар, флегматиклар, кучсиз типига эса меланхоликлар киради.

3. Асаб тизимининг илдамлиги мия пўстининг тормозланиши билан ёки аксинча, тормозланишнинг қўзғалиши билан нақадар енгил алмашинувидан иборатдир.

Ўқитувчилар ўқувчилар асаб тизимининг эгилувчанлик хусусиятига эга эканлигини, унинг ҳар қандай таъсирларга берилувчанлигини назарда тутиб, ўқувчилар шахсидаги салбий хислатларни йўқотиш мумкинлигига катта ишонч ҳосил қилиши керак.

Ёшларни эмоционал-иродавий хусусиятларини билиш ҳам уларни тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Ёшлар билан индивидуал муносабатда бўлишда унинг қанчалик тинч, мўминлиги ёки эмоционаллиги, ҳиссиётга берилувчанлигини, яъни теварак атрофдагилардан фарқ қилиш ёки фарқ қилмаслигини, аффектга мойил ёки мойил эмаслигини, ўз ҳиссиётини тута олиш-олмаслигини ва шунингдек, унда қандай ҳислар устун эканлигини билиш жуда муҳимдир.

Ёшларнинг ахлоқий хислатини ҳисобга олиш ҳам муҳимдир. Чунки ёшларнинг ғоявий маслаги унинг ахлоқий хислатида кўринади. Аммо баъзан ахлоқий маслак билан ёшларнинг хулқи тўлиқ равишда муносиб келмай қолади. Шунинг учун катталар ҳар бир ёшларнинг қанчалик ватанпарварлигини, меҳнатсеварлигини, қанчалик ҳурмат қилишини, қанчалик тўғрилигини ва виждонлилигини, ўртоқлик ва ҳамкорликни қанчалик ҳис қилишини кузатиб, билиб бориш зарур.

Салбий ахлоқий сифатларга эга бўлган ёшларда кўполлик, ёлғончилик, безорилик эгоизм, қайсарлик, ўжарлик, интизомсизлик, қоидаларга риоя қилмаслик, ўзбилармончилик кабилар кузатилади ва бундай хислатларга эга бўлган ёшларни тарбиялаш (жамоа орасида тарбияланганда ҳам)да фақат уларга яккама-якка ёндашиш лозим. Чунки улар жамоа ёки кўпчилик орасида ўзларининг айбларини ошкор бўлишини ёки тарбия, танбех бераётган кишининг насиҳат ёки кўрсатмаларига бўйсунини ёқтирмайдилар, улар билан муомалада ниҳоятда эҳтиёткорлик, самимийлик, дўстона муносабатда бўлиш талаб қилинади. Тарбияси қийин болалар, ёшлар билан ишлашда уларнинг характери,

қизиқишларига хос хусусиятлари эътиборга олинishi лозим. Кўп насихат қилмаслик, уришмаслик, овозини баланд кутармаслик, кўп гапирмаслик мақсадга мувофиқ. Ўзаро самимий муносабат, шахсий намуна (меҳнат, ўқиш жараёнида) оила ва мактабдаги кишиларнинг ишга ижобий муносабатигина ёшларда шундай бўлишига ҳавас туғдиради.

Тарбияси қийин ўсмирларнинг хатти-ҳаракатларини ижобий йўналишга буриб юбориш учун уларда масъулият, ғурур, жавобгарлик, ишонч каби юксак хисларни таркиб топтириш лозим. Бунинг учун уларга ёши, кучи, қобилияти ва қизиқишларини ҳисобга олиб, топшириқлар бериш айти муддаодир. Уларга кичик жамоани, спорт секциясини бошқариш вазифасини ишониб топшириш натижасида салбий феъл-атворларни камайтиришга эришиш мумкин.

Уларни ўзлари қизиққан тўғаракларга жалб қилиш орқали ўқишга салбий муносабатлари аста-секин йўқолиб боришига эришиш мумкин. Яна энг муҳими шундаки, тарбияланувчиларга ишониш керак. Уларнинг кўлидан келадиган ишларга эътиборли бўлиб, уни бажарганидан кейин рағбатлантириш, уни ишни яна ҳам яхши бажаришда ўз фикрларини баён қилиш ҳам муҳимдир.

Тарбияси қийин болалар билан ишлашда тарбия беришнинг махсус шароитларини аниқлаш муҳимдир. Улар билан дуч келган вақтда ёки ҳар доим эмас, балки қулай шароит келиб қолганда иш олиб борилса, яъни тарбиявий таъсир кўрсатилса, у кўпроқ натижа беради.

Ижтимоий психологияда тарбияси қийин болалар жиноий (ҳуқуқий) ва оддий (ахлоқий) қонунбузарлар гуруҳига бўлиб ўрганилади. Тадқиқотчилар қонунбузар болалар ва ўсмирлардаги салбий хатти-ҳаракатларнинг вужудга келиш сабабларига қараб, тарбияси қийин болаларнинг тахминий типологиясини тузишга ҳаракат қиладилар.

Бунга кўра биринчи гуруҳга балоғатга етмаган, андишасиз, қайсар ўсмирлар киритилади. Бундай ўсмирлар шахсий қараши, ўзгаларга баҳо бериши ахлоқ нормасига зид бўлгани сабабли қонун бузадилар, ўз қарашларини мактаб, оила ва жамоатчилик фикрига қарши қўйишга ҳаракат қиладилар. Шунингдек, бундайлар кўпинча ўз қилмишларини яхши англаган ҳолда иш тутадилар. Улар катталарнинг иззат-нафсига тегиш орқали роҳатланадилар. Ўртоқларини кўрқитиш, руҳан азоблаш, ваъдалар бериш билан ўзига оғдиришга интиладилар. Уларда "ўзини кўрсатиш" иштиёқи кучли бўлади. Бундай болалар ва ўсмирлардаги "ўзини кўрсатиш" иштиёқидан унумли фойдаланиш мумкин. Масалан, уларни

спорт тўгаракларига жалб қилиш, тадбирларда тартибни назорат қилиш вазифасини юклаш, ижтимоий меҳнат фаолиятларида масъулиятли участкаларни топшириш, улар йўл қўйган камчиликларини таъна қилмаслик, камчиликларини бировлар олдида айтмаслик, даредан ташқари ишларда раҳбарлик вазифасини бериш каби топшириқлар улар хулқ-атворидаги ўзгаришларни соғломлаштиришга хизмат қилиши мумкин. Қолаверса, улар эришган айрим муваффақиятларни жамоа олдида рағбатлантириш, фанларни ўзлаштиришларини қўллаб-қувватлаш, улар дуч келган қийинчиликларни бартараф қилишга ёрдам бериш, шахслараро муносабатларда психологик хусусиятларини ҳисобга олишлик яхши натижа беришлигини унутмаслик керак.

Иккинчи гуруҳга беқарор ёки субутсиз, яъни ўз мустақил фикрига эга бўлмаган болалар ва ўсмирлар киритилади. Бундай болалар ва ўсмирлар барқарор ахлоқий эътиқод, маънавий туғу ва шахсий қарашлари шаклланиб улгурмаганлиги туфайли иккиланиб турадилар. Уларнинг кишиларни баҳолаш фаолияти фавқулотда вазиятларга боғлиқ бўлади. Уларда ирода кучининг заифлиги, маънавий дунёсидаги беқарорлик, воқеа-ҳодисаларга нисбатан бефарқлик ва ташқи таъсирларга тез берилишлари туфайли хулқ-атворида ўзгаришлар келиб чиқади. Уларнинг кўнгли бўшлиги, характер ўзгарувчанлиги натижасида баъзан қонунбузарлик ҳодисалари ҳам содир этилиши мумкин. Бундайлар кўпинча бировга берган ваъдасининг устидан чиқа олмайдилар. Ўз қилмишларидан пушаймонликни ҳис қиладилар.

Бундайлар билан ишлашда уларни мустақил фикр юритишга ўргатиш, танқид ва ўз-ўзини танқидга одатлантириш, ирода кучини ўстириш учун махсус машғулотлар ўтказиш, фавқулотдаги вазиятларга бефарқлик хусусиятини қайта тарбиялаш ва уларга йўл-йўриқ кўрсатиш лозим бўлади.

Учинчи гуруҳга бошқа гуруҳларда учрамайдиган психик хусусиятлар, кечинмаларга бой болалар ва ўсмирлар киритилади. Бундайларда худбинлик, шахсий эҳтиж ва истакнинг кучлилиги ёрқин намоён бўлади. Шунинг учун улар ўз хоҳиш-истаги йўлида ҳар қандай ҳатто, баъзан ман қилинган йўллар дан ҳам тоймайдилар. Улар маънавий қашшоқлигини ҳис қиладилар ва бундан ўзлари изтироб чекадилар. Бировларга яхшилик қилишни хоҳлайдилар, аммо худбинлиги туфайли яхшилик қила олмайдилар.

Бундайлар билан ишлашда уларнинг худбинлигини йўқотиш учун махсус машғулотлар уюштириш яхши натижа беради. Уларда дўстлик,

хамкорлик, инсонпарварлик хислатларини таркиб топтиришга ҳаракат қилиш лозим. Бундайларни раҳбарлик ишларига жалб қилиш уларда масъулият ҳиссини вужудга келтиради. Мустақиллик, ижодий фикр юритиш, ўз-ўзини назорат қилиш ва ўз-ўзини танқид сингари шахс сифатларини шакллантиришга эътибор бериш зарур.

Аффектив кечинмалар, эҳтиросларга бой, қўғалувчан, руҳий беқарор болалар ва ўсмирлар тўртинчи гуруҳни ташкил қилади. Бундайлар жамоада, оилада ва ўртоқлари даврасида ўз ўрнини топа олмайдиган, ўзини кўрсатиш қобилиятига эга бўлмаган, доимий равишда руҳий изтиробга тушувчи, ҳаракатлари суст, кўпчиликнинг назарида бўлишни ёқтирмайдиган, ноаниқ сабабларга кўра азобланувчи бўладилар.

Бундайлар билан ишлашда улардаги импульсивлик, аффектга мойиллик хусусиятларининг олдини олишга ва бундай вазиятларга тушган пайтларда оқилона маслаҳат бериш, ирода сифатларини шакллантиришга доир тадбирларни кўпроқ олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Уларда қийинчиликларни енгишга нисбатан бўлган интилишни вужудга келтириш, ўз-ўзига ва ўз кучига ишонч ҳиссини тарбиялаш, дадилликни вужудга келтириш, шахсий фаолиятларини шакллантириш ва уюштиришга ёрдам бериш ишларини олиб бориш яхши натижа беради.

Тадқиқотлардан маълум бўлишича, психологлар ва педагоглар томонидан дезадаптациялаган хулқнинг олдини олишга қаратилган бир қатор тавсиялар, маслаҳатлар ишлаб чиқилган. Тадқиқотчи Е.А.Горшкова тарбияси қийин ўсмирларнинг синф жамоаси билан бўладиган муносабатларини соғломлаштириш вояга етмаганлар ўртасида жиноятчилик хулқининг олдини олишда муҳим омил сифатида ўрин тутди, деб таъкидлайди ва қуйидаги психологик-педагогик тавсияларни ўртага ташлайди.

1.Тарбияси қийин ўсмирларнинг синф жамоасидаги ўрни ва унинг синфдошлари, атрофдагилар билан бўлган муносабатларини соғломлаштириш.

2.Тарбияси қийин ўсмирларнинг шахс хусусиятларини ҳар тамонлама ўрганиш ва тарбиявий тадбирларни амалга оширишда ижобий шахс сифатларини шакллантиришга эришиш.

3.Тарбияси қийин ўсмирларнинг синф ва мактаб жамоасидан изоляцияланишини (ажралиб қолишлик) олдини олиш тадбирларини ўз вақтида амалга ошириш.

4.Тарбияси қийин ўсмирларни қизиқиш ва қобилиятларидан келиб

чикиб, синфда ва синфдан ташқарида ўтказиладиган тадбирларга жалб қилиш.

5.Синф жамоаси аъзоларида соғлом психологик муносабат ҳиссини шакллантириш.

6.Синф ва мактаб жамоасида тарбияси қийин ўсмирларга нисбатан ижобий ва фаол муносабат руҳини юзага келтириш.

Юқоридагилардан кўринадики, шахс хулқидаги оғишни тузатишга ҳаракат қилишда энг аввало, ўсмир шахсига, унинг ижтимоий муҳитга нисбатан мослашишига ҳамда ўсмирнинг мотивацион эҳтиёжлар соҳасини ўзгартиришга, носоғлом турмуш тарзи ва тарбия муҳитини соғломлаштиришга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир. Бунда ўсмирлардаги мавжуд бўлган ижобий сифат ва хусусиятларга таянган ҳолда уларда ҳар томонлама қизиқишни, биринчи навбатда ўқишга, меҳнатга, ижтимоий фойдали фаолиятга нисбатан бўлган қизиқишларни ривожлантириш зарур бўлади.

Тарбияси оғир болалар ва ўсмирларни тарбиялашда қуйидагиларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир: Энг аввало, болаларнинг бўш вақтларини тўғри тақсимлаш, уларни “кўнгил очар” ўйинларда иштирок этишларига, беъмани “ҳордик чиқариш” ва кўча-кўйда мақсадсиз юришларига йўл қўймаслик лозим. Бунинг учун мактаб, маҳалла, жамоатчилик ва оила ҳамкорлигини мустаҳкамлаш, болаларни иложи борича мактабдан ташқари муассасаларга жалб этиш чора-тадбирларини қўллаш керак.

ТАРБИЯСИ ҚИЙИН ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР БИЛАН ОЛИБ БОРИЛАДИГАН ПСИХОЛОГИК ТУЗАТИШ ТАДБИРЛАРИ

Маълумки, хулқ оғишининг келиб чиқишида шахснинг индивидуал-психологик хусусиятларининг ўрни каттадир. Шу боисдан ижтимоий психологияда ушбу муаммо билан жиддий шуғулланиш ва хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар шахсини коррекция қилиш асосий муаммолардан бири ҳисобланади. Айниқса, шахснинг кенг қамровли муносабатлар, ижтимоий амалиёт ва тарбия жараёни иштирокида комол топишини ҳисобга оладиган бўлсак, хулқ оғишига эга бўлган ўсмир шахси муаммоси юзасидан янада кенгроқ илмий ишларни олиб бориш зарурияти келиб чиқади. Чунки ҳар бир шахс оила, мактаб, маҳалла таъсири натижасида шаклланади ва камол топади. Уларни соғломлаштириш,

тарбиявий таъсир самарадорлигини ошириш эса ёшлар ўртасида юзага келаётган хулқ оғишининг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

Хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар шахси муаммосини ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, бугунги кунда бу соҳада бир қатор муаммолар кўзга ташланади. Ана шундай муаммолардан бири хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар шахсини ўрганиш бўйича тадқиқот метод ва методикаларининг етишмаслиги ва борларининг ҳам республикамиз миллий муҳитига мослаштирилмаганлиги бўлса, иккинчидан хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар шахсини коррекция қилиш ва улар шахси деформациялашувининг олдини олиш борасидаги ишларнинг талаб даражасида эмаслигидир.

Хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар билан олиб бориладиган психокоррекцион ишлар нафақат назарий, балки амалий жиҳатдан ҳам аҳамиятга эгадир. Бироқ, илмий манбалар ва амалиётда хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар шахсининг ўзига хос индивидуал-психологик хусусиятлари, улар шахсидаги ижтимоийлашувнинг издан чиқиши, шахс “мен” идаги ўзгаришлар ва бошқалар тўғрисида айтарлик маълумотлар учрамайди. Бу ўз навбатида хулқ оғишига эга бўлган ўсмирлар шахсида психокоррекцион ишларни олиб бориш ишларининг самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади.

Маълумки, шахс онги ва фаолиятининг мазмун-моҳиятини ўзгартириш унинг эътиқодига дунёқарашига боғлиқ бўлиб, улар муайян қадриятлар ва ҳаётий мезонларни шакллантириш орқали амалга оширилади. Бунда хулқ оғишига эга бўлган ўсмир шахсининг ўзига хос хусусиятларининг ҳисобга олиниши, ижтимоий соғлом турмуш билан онгли алоқа ўрнатилиши ва (дастлаб мажбурий бўлсада) кейинчалик уларнинг ижтимоий алоқа ва шахсининг маънавий сифатлари уйғунлигида ривожлантирилиши ёшлар ўртасида турли хил хулқ оғишларининг келиб чиқишининг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

Шахс хулқининг соғломлашуви, ўсмирнинг онгли равишда ўз хоҳиш иродаси орқали ижтимоий муҳитга нисбатан мослашиши ва ҳаётда ўз ўрнига эга бўлишга интилиш орқали юзага келади. Шунинг учун ҳам шахс хулқини соғломлаштириш ишларини унинг дунёқарашини, онги ва маънавий дунёсини ўзгартиришдан бошлаш зарур бўлади.

Шахсни қайта тарбиялаш жараёнининг бевосита фаол иштирокчисига айлантириш орқали ҳам унинг хулқ-атвордаги иллатларга

нисбатан мустақкам иммунитетни ҳосил қилиш мумкин. Бу ўсмирни онгли равишда салбий ҳатти-ҳаракатлардан тияди.

Хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар билан профилактик ишларни олиб боришда уларнинг ёш ва индивидуал психологик-хусусиятларини ҳисобга олиш зарурлигини унутмаслик керак. Шунинг учун ҳам ҳар бир ўсмирга ўзига хос усуллар орқали ёндашиш хулқ оғишининг олдини олишда муҳим ҳисобланади. Бу орқали ўсмирларда муайян мустақкам эътиқоднинг шаклланишига, кишиларга нисбатан бўлган ишонч ҳиссининг ортишига эришиш мумкин.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ХУЛҚ ОҒИШИНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШГА ҚАРАТИЛГАН МАСЛАҲАТ ВА ТАВСИЯЛАР

Вояга етмаганлар ўртасида хулқ оғиши ва улар тарбиясидаги бузулишларнинг олдини олишда қуйидагиларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир:

❖ Хулқ оғишига эга бўлган болалар ва ўсмирлар шахсида асоциаллик, рухий беқарорлик, ўзгарувчанлик, гипертимлик, аффектга мойиллик, циклотомиклик хусусиятларининг яққол ифодаланганлигидан келиб чиқиб, улар шахсини соғломлаштиришга ҳаракат қилиш мақсадга мувофиқдир. Бунда улар яшаётган оила ва ижтимоий муҳитни соғломлаштириш, шахслараро соғлом муносабатни вужудга келтириш ишларини олиб бориш яхши натижа беради.

❖ Вояга етмаганлар ўртасидаги хулқ оғишининг келиб чиқишининг асосий сабаблари сифатида “болалар ва ўсмирлар фаолиятини назорат қилмаслик”, “оилада бола тарбиясига эътиборнинг сусайиши” кабилар намоён бўлганлигидан келиб чиқиб, оилада ва оиладан ташқарида болалар ва ўсмирлар фаолиятини, бўш вақтларида нима билан шуғулланаётганлигини назорат қилиш ва оилада болалар тарбиясига эътиборни кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

❖ Криминоген хулқли оилаларни аниқлаш, уларда тарбияланаётган болалар ва ўсмирлар аҳволидан хабардор бўлиб туриш.

❖ Моддий-маиший шароитнинг етарли эмаслиги вояга етмаганларда хулқ оғишининг келиб чиқишига таъсир этишлигини ҳисобга олиб, бундай оилаларга маҳаллий ҳокимият, ижтимоий таъминот ва ҳайрия жамғармалари томонидан моддий ёрдамлар бериб туришни ташкил этиш.

❖ Вояга етмаганларнинг мактабдан кейинги бўш вақтларини назорат

қилиш ва улардан унумли фойдаланишни ташкил этиш.

❖ Ота-оналар, катта ёшдаги кишилар ва ўқитувчиларнинг болалар ва ўсмирларга нисбатан қўлланилаётган қаттиққўл, қўпол ва адолатсиз муносабатларига барҳам бериш.

❖ Вояга етмаганларда хулқ оғиши кўпинча ота-оналар, ўқитувчиларнинг болалар ва ўсмирлар психологисини билмасдан туриб муносабатда бўлишликлари натижасида келиб чиқаётганлиги ота-оналар ва ўқитувчиларни психологик-педагогик билимлар билан қуроллантириш зарурлигини кўрсатади.

❖ Вояга етмаганлар ўртасидаги қонунбузарликларнинг олдини олиш ишларига қарияларни ва дин вакиллари жалб этиш.

❖ Республикамиз аҳолисининг катта қисмини ёшлар ташкил этишини ҳисобга олиб, маҳаллаларга алоҳида вояга етмаганлар билан ишлаш профилактика нозири штатини ажратиш мақсадга мувофиқдир.

❖ Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри, вилоятлар ҳамда туманлар хокимликларида ташкил этилган вояга етмаганлар билан ишлаш комиссиялари фаолиятини кучайтириш ва улар фаолиятида психолог, педагог, психиатр мутахассисларнинг кенгроқ иштирок этишини таъминлаш.

❖ Вояга етмаганлар ўртасидаги хулқ оғиши ва қонунбузарликларни олдини олиш тадбирларининг психологик-педагогик жиҳатдан илмий асосланган бўлишини таъминлаш.

❖ Вояга етмаганларда хулқ оғишининг олдини олишда болалар ва ўсмирларнинг ёш ва индивидуал-психологик хусусиятларини ҳисобга олиш.

Ота-оналарга маслаҳатлар:

❖ Фарзандингизни бошқа болалар билан дўстлашишга ўргатинг. Уни ёлғиз юришига йўл қўйманг.

❖ Фарзандингизнинг дўстларини баҳолашда уни ота-онасининг мавқеи, имкониятига қараб эмас, фарзандингизга бўлган муносабатига эътибор беринг.

❖ Ўртоқларини ўзининг шахсий фикри асосида баҳо бериш ва ҳурмат қилишга ўргатинг.

❖ Фарзандингизга ўртоқларининг ютуқларини кўрсатишга ҳаракат қилинг, албатта таққосламаган ҳолда.

❖ Фарзандингизни дўстликдаги садоқатини рағбатлантиринг.

❖ Фарзандингиз ўртоқларини уйингизга меҳмонга таклиф қилинг, улар

билан мулоқот ўрнатинг.

❖ Дўстликда ростгўй бўлиш, манфаат кўзламаслик кераклигини ўргатинг.

❖ Фарзандингизни доим дўст бўлишга ўргатинг.

❖ Фарзандингиз дўстига ишонгандай ўз сирларини сизга айтса, сизга бўлган ишончини суистеъмол қилманг.

❖ Фарзандингизни танқид қилинг, фақат уни масҳара қилиб эмас, балки қўллаб қувватлаб.

❖ Ўртоқларига муносабатда чақимчилик, сотқинлик қилишига йўл қўйманг.

❖ Салбий хислатлар ана шундай майда-майда кўринган камчиликлар оқибатида келиб чиқади.

Тарбияси қийин болалар билан ишлашнинг асосий тамойиллари:

❖ Болаларда ижобий хулқ-атвор ва характер хислатларини шакллантиришга йўналтирилган тарбиявий жараёни ташкил этиш.

❖ Психолог боладаги энг яхши инсоний фазилатларни кўра олишга ва болаларда ўзига ишониш, ўз хулқини ўзи яхшилаш мотивларини шакллантириши зарур.

❖ Болаларни ўз хулқ- атворини ўзи баҳолашга ўргатиш.

❖ Ўқувчиларнинг ижобий хатти-ҳаракат қилишларини мунтазам назоратга олиш ва уларга ишониш.

❖ Оилада, мактабда болаларнинг олдига қўйилган вазифаларни бажаришда эришган ютуқларини рағбатлантириш.

❖ Тарбия беришнинг оптимал стратегиясини аниқлаш.

❖ Ўқувчиларга индивидуал ёндашув ҳар бирига аниқ махсус педагогик таъсир ўтказиш.

❖ Тарбиявий таъсирнинг болани ҳар томонлама ривожлантиришга йўналганлиги.

❖ Даредан ташқари фаолиятларда болаларга мустақил фаолият (ўқиш, ўйин, меҳнат, хобби ва қизиқишлари)ни танлаш учун имконият бериш.

❖ Ҳар бир бола учун уларни ақлан ҳамда ахлоқан ривожланишига йўналтирилган тарбиявий ишларни ташкил этиш.

Психолог ота-оналар билан ишлаш жараёнида худудий “Оила марказ”лари, маҳалла фуқаролар йиғини ва шифокорлар билан ҳамкорлик қилиши лозим. Чунки, сурункали касал бўладиган ота-оналар фарзанд тарбиясига эътибор бера олмаслиги мумкин. Натижада фарзандларда ота-

она меҳрига эҳтиёж туғилади. Шу пайтда педагоглар, маҳалла ва болаларни ҳуқуқини ҳимоя қилиш ташкилотлари ёрдам кўрсатишлари зарур.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. – Т.: “Ўзбекистон”, 2002. – Б.41.
2. Вдовченко А.А., Иванов Н.Я., Озерецковский С.Д., Эйдемиллер Э.Г. Об оценке склонности к делинквентности при разных типах психопатий и акцентуаций характера у подростков. – В кн.: Патохарактерологические исследования у подростков. Л., 1981, с. 37-39.
3. Воспитание трудного ребенка: дети с девиантным поведением. под ред. М.И. Рожкова. –М.: гуманитар.изд. центр «ВЛАДОС», 2003 г.
4. Оилавий муҳит ва болалар //Қалқон. – 2006, - №1.- Б.14-15.
5. Ядгарова Г.Т., Авлаев О.У. Тарбияси қийин, қалтис гуруҳга мансуб болалар билан ишлаш (Услубий қўлланма)Т.: 2007 й.
6. Умаров Б.М. Ўзбекистонда вояга етмаганлар жиноятчилигининг ижтимоий-психологик муаммолари. Монография. – Тошкент, “Фан” нашриёти – 2008, 314 бет.
7. Умаров Б.М. Тарбияси оғир болалар ва улар хулқ – атворидаги оғишларнинг келиб чиқиш сабаблари. (Услубий қўлланма) – Тошкент, “Алоқачи” нашриёти – 2008, 64 бет.
8. Умаров Б.М. Тарбияси қийин болалар билан ишлашда психологик хизматнинг ўрни (Услубий қўлланма). Республика болалар ижтимоий мослашув маркази нашриёти, Тошкент. 2008 й. 97 бет.

МУНДАРИЖА

ОИЛА – ТАРБИЯ ЎЧОҒИ.....	3
“ХУЛҚ ОҒИШИ” ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ АСОСИЙ КЎРИНИШЛАРИ.....	4
ВОЯГА ЕТМАГАН ШАХСНИНГ “САЛБИЙ ОҒИШ” БЎЙИЧА ТОИФАЛАРИ.....	8
ВОЯГА ЕТМАГАНЛАРДА ХУЛҚ ОҒИШИ КЕЛИБ ЧИҚИШИНИНГ АСОСИЙ САБАБЛАРИ.....	11
ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ХУЛҚ ОҒИШИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИДА ОИЛАВИЙ ТАРБИЯ ВА ИЖТИМОЙ МУҲИТ ТАЪСИРИ.....	14
ВОЯГА ЕТМАГАНЛАРДА ХУЛҚ ОҒИШИНИ ОЛДИНИ ОЛИШДА ПРОФИЛАКТИК ТАДБИРЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ.....	24
ВОЯГА ЕТМАГАН ТАРБИЯСИ ҚИЙИН ШАХСЛАР БИЛАН ИШЛАШ ЮЗАСИДАН ПСИХОЛОГИК МАСЛАҲАТЛАР.....	27
ТАРБИЯСИ ҚИЙИН ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР БИЛАН ОЛИБ БОРИЛАДИГАН ПСИХОЛОГИК ТУЗАТИШ ТАДБИРЛАРИ.....	33
ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ХУЛҚ ОҒИШИНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШГА ҚАРАТИЛГАН МАСЛАҲАТ ВА ТАВСИЯЛАР.....	35
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	38

БАХРИДДИН УМАРОВ

**ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ЎРТАСИДА
ХУЛҚ ОҒИШИ ВА ЖИНОЯТЧИЛИК ҲУЛҚИНИ
ОЛДИНИ ОЛИШ БЎЙИЧА ПСИХОЛОГИК
МАСЛАҲАТЛАР**

Босишга 28.11.2016 йилда рухсат этилди.

Бичими 60x84^{1/16}.

Ҳажми 2,5 босма табоқ.

Адади 300 нусха.

64-буюртма

«SIRIUS-MEDIA» МЧЖ да чоп этилди.

Тошкент шаҳар, Яккасарой тумани, Бобур кўчаси, 4- уй.